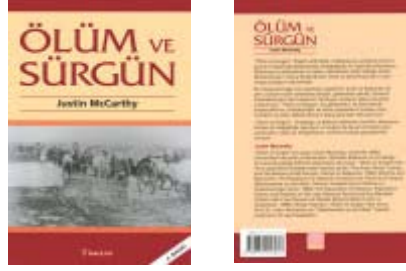

ÖLÜM VE SÜRGÜN

Justin McCarthy

"Ölüm ve Sürgün" (Death and Exile), ondokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın başlarında Balkanlarda, Ortadoğu'da ve Asya'da milyonlarca Müslümanın öldürülmesi ve tehcir edilmesinin tarihi olduğu kadar Müslümanların maruz bırakıldıkları etnik ve dinsel kırımların nasıl ortaya çıktığının da tarihidir.

Rus İmparatorluğu'nun yayılmacı siyasetinin tarihi ve Balkanlar'da yeni ulusların tarih sahnesine çıkışları, geleneksel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılan Hristiyan ulusların bakış açısından anlatılmıştır. "Ölüm ve Sürgün" bu gelişmeleri, ilk defa olarak emperyalizmin, milliyetçiliğin ve etnik çatışmaların kurbanı olan Türklerin ve öteki Müslümanların bakış açısından dile getiriyor.

"Ölüm ve Sürgün", Ortadoğu ve Balkan halklarının tarihine bakışımızı kökten bir değişikliğe uğrattıyor ve bugün de devam etmekte olan çatışmaların daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacak perspektifler sunuyor.

Justin McCarthy

"Ölüm ve Sürgün"ün yazarı Justin McCarthy, Louisville (ABD) Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Özellikle Balkanlar ve Ortadoğu konusunda yaptığı bilimsel çalışmalarla tanınıyor. "Ölüm ve Sürgün"den önce yayımlanan kitaplarından bazıları şunlar: The Arab World, Turkey, and like Balkans (Arap Dünyası, Türkiye ve Balkanlar, 1982); Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and The End of Empire (Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunun Nüfusu ve İmparatorluğun Sonu, 1983); The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate (Filistin Halkı: Geç Osmanlı ve Manda Dönemi Nüfus Tarihi ve istatistikler, 1990). İnkılap Yayınevi, "Ölüm ve Sürgün"den sonra. Prof. Dr. Justin McCarthy'nin "Müslümanlar ve Azınlıklar" başlıklı çalışmasını da yayımlayacaktır.

© 1995, Justin McCarthy

Kitabın özgün metni, "Death and Exile/The ethnic cleansing of Ottoman muslims, 1821-1922" başlığıyla Princeton/New Jersey'de, 1995 yılında Darwin Press. Inc. tarafından

yayınlanmıştır.

Türkiye'de yayın hakkı

© 1998, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Tic. A.Ş.

Bu kitabın her türlü yayın hakları, Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince
İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş. 'ye aittir.

Editör

Hilmi Yavuz

Dizgi-Düzeltili

Bilge Umar

Sayfa Düzeni

Yüksel Bakay

Kapak

Vartan Paçacı

Baskı

ANKA BASIM

Matbaacılar Sitesi No: 38

Bağcılar - İstanbul

ISBN 975-10-1303-8

İNKILÂP

Ankara Caddesi, No: 95

Sirkeci 34410 İSTANBUL

Tel: (0212) 514 06 10-11 (Pbx)

Fax: (0212) 514 06 12

Web sayfası: <http://www.inkilap.com>

Çeviren: Bilge Umar

İnternet Ortamına Taşıyan:

1001 Kitap - www.1001Kitap.com

ÇEVİRENİN SUNUŞU

Kitabın yazarı Justin McCarthy, nüfusbilim (demografi) ve tarih araştırmaları dalının uzmanıdır; ABD'nde Louisville Üniversitesinde Profesördür. Balkan Yarımadasının ve Yakın Doğunun halklarıyla ilgili pek çok incelemesi, yayını vardır.

Bütün çevirilerimde olduğu gibi, yazarın anlatımını, kendi ağzından, ama Türkçe olarak aktarmaya çalıştım. İlke olarak, kendim bu kitabın yazarı olsa idim kullanmıyacağım, başka

türlü anlatacağım deyişlerini dahi olduğu gibi yansıttım. Bunun bir iki istisnası oldu. Değerli yazar, hukukçu değildir; bazı sözcük seçimleri, hukukçu gözüyle, kendini yadırgatacak nitelikte olmuş. Örneğin, daha ilk bölümün ilk sayfasında, "...countries that were created in the wars and revolutions that separated them from the Ottoman Empire" deyişi var. Bunun Türkçesi şöyledir: "...kendilerini Osmanlı İmparatorluğundan ayıran savaşların ve ayaklanmaların yarattığı ülkeler". Oysa, ülkeler, memleketler yaratılamaz, kurulamaz; burada yazar, devletler'i kasdetmektedir. Ben de çeviride, devletler dedim. Az sonra, "The new Turkish Republic was a nation of ..." sözleriyle karşılaşıyorsunuz. Bunun da tam Türkçe karşılığı, "Yeni Türkiye Cumhuriyeti, ...den oluşan bir ulustu" çevirisidir. Oysa, Türkçede, "Cumhuriyet...ulustu" denemez; ifadenin, "Yeni Türkiye Cumhuriyetinin ulusu, ...den oluşuyordu" biçiminde olması gerekirdi; çeviriyi öyle verdim. Sonuç olarak, yazarın metninde ve anlatımında tasarruf hakkımın bulunmadığının bilincinde olmakla birlikte, bu kitabı okuyacak düzeyde aydın kişilerin Türkçesine çok ters düşecek deyişler kullanmanın sorumluluğunu üstlenemedim ve bir iki yerde, yazarın da onaylıyacağını umduğum, bu gibi, onun kasdettiği anlatımı etkilemeyecek düzeltmeler yaptım.

Kitapta, [böyle] köşeli parantez içindeki bütün deyişler, benim, okuyucunun metni anlamasını kolaylaştırma, Türkçeye uygun düşecek anlatımı verme amaçlı eklemelerimdir. Keza, [*] biçimindeki asterisk, yâni yıldız benzeri simge ile verilmiş bütün dipnotları, yazarın özgün metninde bulunmayan, benim eklediğim dipnotlardır.

Çeviren

ŞÜKRAN BORÇLARIM

Verdikleri destek, Ölüm ve Sürgün'ün yazılabilmesi için temel koşul niteliğinde olan kişilere, temsilciliklere ve kurumlara teşekkür etmek istiyorum. Kitapla ilgili araştırmaların yapılması (Birinci Dünya Savaşı ve hemen sonrası için) Birleşik Devletler İnsanlık İşleri Konusunda Ulusal Bağış Vakfı'nın; (Türkler arasındaki ölümlere ve göç etmelere ilişkin araştırmalar için) Türk Araştırmaları Enstitüsü'nün; ayrıca, Louisville Üniversitesi'nin, bağış nitelikli katkılarıyla finanse edildi. Teknik yardım, Louisville Üniversitesi tarafından, özellikle de Tarih Bölümü'nün ve Kitaplıklararası Ödünç Verme Servisi'nin olağanüstü yetenekli personeli tarafından sağlandı. Rita Hettinger'a, Rita Jones'a, Ljilja Kuftinec'e, Barbara Winsper'a ve Debbie Jordan'a özel teşekkür borcum var. ABD Ulusal Arşivleri'nin, Britanya Kamu Sicilleri Dairesi'nin, Kongre Kitaplığı'nın, Britanya Kitaplığı'nın ve Atatürk Kitaplığı'nın kütüphanecileri ve arşiv görevlileri her zaman yardıma hazır bulundular. Boğaziçi Üniversitesi ile, Doğu ve Afrika Araştırmaları Yüksek Okulu, önce İstanbul'da sonra Londra'da araştırmaya giriştiğim sırada, cömertçe destek sağladılar, yakınlık gösterdiler.

Kitap el yazması durumundayken Alan Fisher, Paul Henze, Heath Lowry ve Stanford Shaw tarafından okundu; hepsi, son metinde kendilerine yollama yapılmış bazı yapıtların bulunmasını; elyazılı belgelerin suretlerini; makaleleri, kitapları sağladılar ve bazan zahmete katlanmayı gerektirecek, ama yerinde uyanlarla düzeltmeler yaptılar. Kitabın çoğu bölümü onların engin bilgisinden yararlandı. Kuşkusuz, yanlışlar ve savunulan görüşler bana aittir.

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı İmparatorluğu nüfusu üzerinde yaptığım araştırmalar, beni, müslümanlar arasındaki ölüm ve göçü konu alan bu çalışmaya götürdü. O zaman [nüfus üzerinde çalışırken] ilgi duyduğum, sâdece, Anadolu'da kaç müslümanın yaşamakta olduğunu ve bunların nüfusunun 19. yüzyıl ile 20. yüzyılda hangi ölçüde değiştiğini belirlemekten ibaretti. Bu araştırmanın sonucu beni şaşkınlık içinde bıraktı; çünkü daha önce Osmanlı tarihi hakkında okuduklarım arasında hiçbir şey, beni, bu dönemdeki çok yüksek ölüm oranıyla karşılaşmaya hazırlamamıştı. İstatistikler, müslüman nüfusun dörtte birinin yok olduğunu söylüyordu. Tarih kitaplarında böylesine bir nüfus kaybının es geçildiğine inanamıyordum; ama verileri tekrar tekrar gözden geçirmek hep aynı sonucu veriyordu. Yalnız Birinci Dünya Savaşı sırasında değil, [daha önce,] tüm 19. yüzyıl boyunca da, Anadolu'nun, Kırım'ın, Balkanların ve Kafkasların müslüman halkları inanılmaz yükseklikte bir ölüm oranına mâruz kalmıştı. Onların kayıpları, araştırmayı daha derinleştirmeye değerdi.

Bu kitap, işte o araştırmanın ürünüdür; kitap, müslüman halkların başına gelen ölümlerin ve zorla göç ettirilmelerin tarihi niteliğindedir. Müslümanların uğradığı kaybı ayrıntılı olarak belirtiyor; ama, müslümanların uğradığı kaybın fanus içindeki bir ortamda gerçekleşmiş sayılması yanılgıya düşmek olur. Geçmişte, tarih kitaplarının çoğunda müslümanların uğradığı kayıpların anılmasından geri durulması, hristiyanların da onların yanı sıra acılar çekmemiş bulunduğu doğrultusunda bir iddiayı aynı derecede yersiz olarak öne sürmenin mazereti olamaz. Bu kitapta listelenen korkunç eylemler ve çekilen acılar, tüm yanların çilesine katlandığı savaşlarda gerçekleşti. Müslümanların uğradığı kayıplara, çoğu kez, hristiyanların uğradıkları eşlik etti. Müslümanlarla çatışan hristiyanların başına gelenlere de her olanak bulduğumda değindim. Ancak, bu kitap, ne Osmanlı halklarının bir genel tarihidir, hatta ne de tek yörede ortaya çıkmış savaş zamanı ölümlerinin tarihidir. Bu, yalnızca müslümanlar acı çekmişti diye değil, ama bu yörelerdeki Türklerin ve [diğer] müslümanların tarihinin geleneksel biçimde tek yanlı olarak gözlemlenmesine karşı bir düzeltici çaba gerektiğinden, [özellikle] müslümanların çektiği acıların anlatımını üstlenmiş bir tarih kitabıdır. Kanımca, kitap, aynı zamanda, kendi tutumunda tek başına kalması haklı olan [bile bile, doğruları tek başına söyleme yoluna gitmiş ve bunda haklı olduğuna inanmış] bir tarih yapıtıdır. Anlattığı, yoğun ölümlerin ve tarihin büyük göçlerinden birinin öyküsüdür.

BİRİNCİ BÖLÜM YİTİRİLECEK ÜLKE

1800'de, Anadolu'da, Balkanlarda ve Güney Rusya'da, pek geniş bir müslüman ülkesi vardı. Bu, sadece müslümanların egemen bulunduğu bir ülke olmakla kalmıyordu; üzerinde müslümanların çoğunluk oluşturduğu, ya da, Balkanların çoğu ve Kafkasyanın bazı bölümleri bakımından, önemli bir azınlık durumunda bulunduğu bir ülkeydi. Bu ülke, Kırım ile art-bölgelerini, Kafkasya yöresinin çoğu bölümünü, Anadolu'nun hem doğusunu hem batısını ve Arnavutluk ile Bosna'dan Karadenize kadar uzanıp, hemen hemen tümü Osmanlı İmparatorluğu ülkesi içinde bulunan Güneydoğu Avrupa'yı kapsıyordu. Bununla [Güneydoğu

Avrupa ile] bağlantılı durumda olarak, üzerindeki çeşitli halklar arasında müslümanların çoğunlukta bulunduğu, Romanya ile Güney Rusya'nın bazı bölgeleri vardı. 1923'de ise, müslüman ülkesi durumunda kalan, yalnızca Anadolu, Doğu Trakya [Türkiye Trakyası] ve Güneydoğu Kafkasyanın bir kesiminden ibaretti. Balkanlardaki müslümanların çoğu gitmişti; ya ölmüşler, ya da göç etmek zorunda bırakılmışlardı; kalanlar, Yunanistanda, Bulgaristanda ve Yugoslavyada cep [adacık] durumundaki yerleşim bölgelerinde yaşıyorlardı. Kırım'ın, Kuzey Kafkasya'nın ve Rusya Ermenistanının müslümanlarını aynı yazgı haklamıştı; onlar da, kısa söyleyişle, gitmişlerdi [yok olmuşlardı]. Çoğu Türk olan milyonlarca müslüman, ölmüştü; milyonlarcası da bugünkü Türkiye'yi oluşturan ülkeye sığınmıştı. 1821 ile 1922 arasında, beş milyondan fazla müslüman, ülkelerinden sürülüp atılmışlardı. Beş buçuk milyon müslüman, kimi savaşlarda öldürülerek, diğerleri sığıntı durumunda iken açlıktan ve hastalıklardan canını yitirerek, ölmüşlerdi.

Balkanların, Anadolunun ve Kafkasyanın tarihinden çoğu bölüm, müslümanlardan göçe çıkanlar ve müslümanların verdiği ölümler göz önüne alınmaksızın gereği gibi anlaşılamaz. Bu söylenen, özellikle [yöredeki] milliyetçiliğin ve emperyalizmin tarihi bakımından doğrudur. Balkanların ve Güneydoğu Kafkasyanın çağımızdaki haritasında oldukça homojen birer nüfusa sahip devletler, onları Osmanlı İmparatorluğundan ayıran savaşların ve ayaklanmaların yarattığı devletler yer almaktadır. Bunların [her birinin halkının] ulusal ve dinsel birliği, oralarındaki müslüman nüfusun kovulması sayesinde ulaşılabilmiş bir sonuçtur. Başka bir söyleyişle, [yöredeki] yeni devletler, [her birinin ülkesinin] ayrılıp gitmiş sâkinlerinin çilesi üzerine kurulmuştur. Bunun gibi, günümüzde bile pek sıklıkla Avrupa kültürünün uygarlık getirici ilerleyişi imiş gibi gösterilen Rus emperyalizmi, o kültürle birlikte milyonlarca Çerkesin, Abazanın, Lâzın ve Türkün ölümünü getirdi. Milliyetçilikle emperyalizm, kendi kurbanları da sahneye çıktığında, sahne ışığında çok daha çirkin görünüyorlar.

Türklerin tarihinde, müslüman nüfusun uğradığı kayıp, önemli bir bölüm oluşturur. Milliyetçilikle emperyalizmin sonuçlarından en çok acı duyanlar, onlardı. Osmanlı İmparatorluğu, kendini yenilemek ve çağdaş bir devlet kimliğiyle varlığını sürdürmek için çabaladığı bir dönemde, önce, sınırlı kaynaklarını, kendi halkının, düşmanlarınca kıyımdan geçirilmemesi için korunması uğruna akıtmak; sonra da, bu düşmanlar üstün geldiğinde, İmparatorluk ülkesine akın akın gelen göçmenlerin gereksinmelerini karşılamak için uğraşmak zorunda bırakıldı. Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşında yıkılmasından sonra, bugünkü Türkiye'yi oluşturan ülkenin Türkleri aynı sorunlarla yüzyüze geldiler: istilâlar, göç etmeler ve ölüp gitmeler. Türkler bu badireden yok edilmeksizin çıktı; ama ulusları, geçen bir yüzyılın olaylarından derinlemesine etkilendi. Yeni Türkiye Cumhuriyetinin halkı [geniş ölçüde], yurtdaşları Bulgaristandan, Yunanistandan, Yugoslavyadan, Ermenistandan, Gürcistandan, Rusyadan, Ukraynadan ve başka yerlerden gelme bir göçmenler toplumundan oluşuyordu. Kendisinden önceki Osmanlı İmparatorluğu gibi, Türkiye [Cumhuriyeti] de, göçmenlerden oluşan bir nüfusu bütünleştirmenin ve bir yandan çağdaşlaşp yaşamını sürdürme çabası harcarken, savaş zamanında uğranılmış korkunç yıkımın üstünden gelmenin tüm zorluklarıyla karşı karşıya kalmıştı. İşte bu savaşımın kapışmaları, Türkiye Cumhuriyetinin karakterini yapılandırmıştır.

Müslümanların uğradığı kayıpların tarihsel önemine rağmen, bu kayıplara, ders kitaplarında değinilmez. Bulgarların, Ermenilerin ve Rumların uğradığı kıyımları anlatan ders kitapları ve tarih kitapları, Türklerin uğradığı aynı tür kıyımları anmamışlardır. Müslümanların başına gelen sürülme ve ölümler, bilinmemektedir. Bu, tarihin diğer alanlarında [ele aldığı diğer konularda] görülen çağdaş tutumun tam tersine bir tutumdur. Günümüzde, yerli [Kızılderi]li]

Amerikalılara karşı yürütölmüş zulüm üzerinde durulmaksızın [beyaz] Amerikalıların [ölkeye] yayılmasının tarihçesinin yazılması, pek haklı olarak, düşünölemez sayılmağa başlanmıştır. Avrupada dinsel inanç değışikliklerini konu edinen herhangi bir tarih kitabında, 30 Yıl Savaşı'nın kıyımdan geçirmeleri mutlaka yer almak zorundadır. Tarihçiler, Kongo Savaşlarında Afrikalıların ya da Afyon Savaşlarında Çinlilerin kitlesel boğazlanmalarını anmaksızın emperyalizmin tarihini yazamazlar. Böyle iken, batıda, Balkanlardaki yahut Kafkasyalı, Anadolulu müslömanların çektiklerinin tarihçesi hiçbir zaman yazılmamış, anlaşılmamıştır. Balkanların, Kafkasyanın ve Anadolunun tarihi, bu tarihte rolö olanların başlıcalarından biri kimliğindeki ögeyi, müslöman halkı, anmaksızın yazılmıştır.

Balkanların, Kafkasyanın ve Anadolunun tarihine bakışta bu geleneksel tutum, eğer yanıltıcı demiyeceksek, en azından, eksiklidir; çünkü Osmanlı [müslöman] azınlık grupları, anlatım bütönlüğünün dışında tutulmuşlardır. Oysa, anlatılacak bütönlüğün önemli bir bölümünü, hristiyanların çilelere katlandığı yörenin ve zamanın aynı olan yörede ve zamanda gerçekleşmiş, üstelik çoğu kez onların çektiğine baskın olan, müslömanların çileleri oluşturur. Bu geleneksel bakış açısını değıştirme girişiminde bulunmuş birkaç kişi, sanki bir sorunu yeni bir bakış açısıyla ele almak akademik çalışmada günahmış ve anlatım bütönlüğü sağlayacak tam-doğru'luk önemsiz imiş gibi, "yeni bakış açısı yandaşları" diye alaya alınmışlardır. Gerçekte, tek yanlı tarih anlatımını yeni bakış açısıyla incelemek ve eskiden kalma eksikli bilgiyi değıştirmek, tarihçinin öz görevidir; kaldı ki, tarihin pek az alanında, yeni bakış açısıyla inceleme yapmak, Osmanlı halklarının tarihi alanında olduğu ölçüde gereklilik taşımaktadır. Yeni bakış açısıyla gözden geçirmenin sonucu olarak ortaya çıkan tarih, tedirgin edici bir tarihtir; çünkü o, Türkleri kurbanlar olarak göstermekle öyküyü anlatıyor; oysa Türklere uygun görölmesi âdet olmuş rol, böyle değildir. Bu öykü, 19. yüzyıl ırkçılığının öteki uydurmalarıyla birlikte artık süpürölüp atılmasının gerektiği zaman çoktan gelmiş geçmişken hâlâ Amerikada ve Avrupada tarih kitaplarında süregitmiş yaklaşımda yapıldığı üzere, Türk'ü, geleneksel olarak hayal edilen, asla kurban durumunda olmaksızın hep asan kesen kimliğiyle ortaya çıkarmıyor.

MÜSLÖMANLAR

Bu kitabın konusunu oluşturan halk, birçok ulusal toplumdan idi; ama, din nedeniyle, müslömanlar olarak, birlik gösteriyordu. Çoğunluğu Türkçe konuşanlardı. Ne var ki, çoğu kez, nice müslöman için, hangi ulusal toplumdan olduklarını belirlemek olanaksızdır. Osmanlı imparatorluğu, halk arasında ulusal bölömlenmeleri resmî olarak tanımıyordu ve Osmanlı vatandaşları, mensup bulundukları dinsel topluluğa göre nüfus sayımında yazımlanıyor, orduya asker devşirilmesinde askere gitme yükömlölüğü altına giriyor [yahut dini nedeniyle girmiyor], vergilendiriliyordu [müslöman değilse cizye denen vergiyi ödüyordu]. Müslöman bir Osmanlı, pek çok dil toplumundan herhangi birinin mensubu olabilirdi; ancak resmen [müslöman sayılmasının] kabul edilmesi sâdece kendisinin, "Muhammed Allanın resulüdür" diye ikrarda bulunmasına bağlıydı. Bunun gibi, ulusal kökeni ya da hangi dil toplumundan olduğu hiç önem taşımaksızın, Rum ortodoks kilisesine bağlı kişi, Rum sayılıyordu; gregoryen Ermeni ya da katolik Ermeni, aynı yolda, Ermeni [Osmanlıya göre, Ermeni sayılan kişi] idi. Halk gözünde kişinin mensup »bulunduğu toplum dahi, o kişinin dinine göre belirlenirdi. Çok yakın zamanlara kadar Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar ve diğer müslöman topluluklar kendilerini sâdece müslöman diye adlandırıyorlardı.

Kimliğin bu yolda dine göre belirlenmesi nedeniyle, müslömanlardan [müslöman Osmanlılardan] birlik gösteren bir toplum olarak kitaplarda söz edilmesi, hiç de olağan dışı değildir. Bu kitaptaki incelemenin konusu olan insanlar, kendilerini müslöman diye

tanıtıyorlardı; devletlerinin [Osmanlı devletinin] gözünde müslüman olarak [diğer vatandaşlardan] ayrılıyorlardı ve müslüman oldukları için kendilerine [Osmanlının düşmanlarınca] eziyet edilmişti. Yine de, ulusal köken konusu önemsiz bir sorun değildir. Müslüman Türklerle müslüman Arnavutlar; Rumlarla ve Sırplarla savaşlarında ayrı ayrı deneyimler edinmişlerdi. Pomaklar -Bulgarca konuşan müslümanlar böyle biliniyor-, hristiyan Bulgarlardan özel [ayırımıcı] bir işlem görmüşlerdi. Anadolu'da yerleştirilen Kafkasya göçmenleri, yerli Türklerden farklı ulusal kökenden geliyorlardı. Osmanlı Doğu'sunda Kürt eylemleri de, Kürtleri bu gözle görmedikçe [Türklerden ayrı etnik kimliklerinin bulunduğunu göz önünde tutmadıkça] doğru dürüst çözümlenemezler. Bu nedenlerle, Balkanların, Anadolu'nun ve Kafkasyanın halkını müslümanlar diye tanımlamak, ama zaman zaman [gerektikçe] onları ulusal kimliklerini göz önünde tutarak incelemek zorunluluğu vardır.

Yakın Doğu'nun ve Balkanların ulusal toplumları hakkında yazılmış bulunanların bir haylisi saçma sapan şeylerdir. Pek çok kez, çeşitli ulusal topluluklardan, sanki kanlarında ya da ruhlarında belli bir iz onları dağlama damgasıyla sonsuza dek Rum/Yunanlı, Arnavut, Türk, ya da Ermeni diye adlandırmış gibi, soy diye söz edilmiştir [Arnavut soyu, Türk soyu vb. deyimleri kullanılmıştır]. Bu kitapta ise, söz konusu ulusal toplumlar incelendiğinde, onların belirleyici özelliği olarak, dilleri ölçüt alınmıştır. Arnavut denenler, Arnavutça konuşanlardır; Pomaklar da Bulgarca konuşan müslümanlardır. Türk nitelemesi, çoğu kez Tatarları da kapsamak üzere, Türkçe konuşanları kasdetmektedir. Bunun tek istisnası, Türkçe konuşan Ermeniler gibi, kendilerinin [Türkçe konuşmalarına rağmen] başka bir [ulusal] topluma mensup bulundukları besbelli olanlardır.

DEĞİŞİMİN NEDENLERİ

Diğer tarihsel olaylar bakımından olduğu gibi, bu müslümanlar arasındaki değişimlerin siyasal nedenleri de çeşitli siyasal süreçlerin bir karışımına dayanır. Osmanlı Avrupasının, Kırım'ın, Kafkasyanın ve Anadolu'nun müslümanları için yazgı belirleyici olmak üzere, başlıca üç etken bir araya gelmişti: Osmanlı imparatorluğunun askerî ve ekonomik yönlerden güçsüzlüğü, Osmanlının hristiyan halkları arasında [gelişen] ulusçuluk, bir de Rus emperyalist yayılması. [Şimdi bunları kısaca gözden geçirelim:

Osmanlının güçsüzlüğü. Osmanlılar kendi imparatorluklarını gereğince savunabilmiş olsalardı, elbette ki müslümanlar arasındaki ölüm telefâtı ve göç etmeler görülmeyecekti. Tarihçiler arasında, Osmanlının güçsüzlüğüne yol açan nedenler konusunda görüş birliğine ulaşılabilmiş değildir. Kuşkusuz, geleneksel Osmanlı yönetim sisteminin yavaş yavaş bozulması, içteki güçsüzlüğe katkıda bulundu; tıpkı bunun gibi, pazar değişimleri Osmanlının ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Dünyanın çoğu bölümündeki halklar gibi, Osmanlılar da Avrupayı yeniden yapılandıran ve güçlendiren devrimlere, aydınlanma açısından, bilimsel açıdan ve endüstri alanında gerçekleşen devrimlere, ancak pek kıyasından katıldılar. Güçsüzlüklerinin farkına vardıklarında, Osmanlılar, çabuk bir değişim sağlayabilmek için gerekli finans olanaklarından ve yönetim yapısı sağlamlığından yoksun durumda idiler. Düşmanlarından gelen sürekli askerî baskı hızlı değişimi zorunlu kıldığı halde, Osmanlılar, Avrupa için gerçekleşmesi 500 yıl sürmüş olanları sâdece bir iki kuşaklık zaman süresi içinde tıpkısıyla gerçekleştiremediler.

1800 dolaylarında, Osmanlı imparatorluğunun hükümeti, içte güçsüzdü; geleneksel Osmanlı askerî düzenini [Yeniçeri ocağını] bile finanse etmek ve denetlemekten âcizdi, nerede kalmıştı ki imparatorluğun düşmanlarına karşı direnmeye muktedir çağdaş bir orduyla

donanmayı finanse edip denetleyebilsin. 19. yüzyıldaki tanzimat, Osmanlı silâhlı kuvvetlerini iç düşmanlara boyun eğdirebilecek ve imparatorluk içinde başkent denetimini [güçlendirip] yaygınlaştıracak bir düzeye getirmişti; ama Osmanlılar, dıştaki düşmanlarına, karşı duramıyorlardı. Avrupa devletlerinin orduları daha iyi eğitimliydi, daha iyi silâhlara sahiptiler ve Osmanlı silâhlı kuvvetlerinden çok daha kalabalık sayılarda idiler. Güçlü düşmanların kuşatması altında, Osmanlıların, kendi ülkelerinde dirlik düzenlik kuracak bir "soluk alma alanları" yoktu. Çağdaş bir devlet ve ordu kurmak, zamana gereksinme gösteriyordu. Güçlü bir devletin temeli olacak sanayileşmiş ekonomiyi yaratmak, zamana gereksinme gösteriyordu. Osmanlıların düşmanları, özellikle Rusya, onlara zaman bırakmadı. Osmanlı orduları 1806-1812'de; 1828-1829'da; 1832-1833'de; 1839-1840'da; 1853-1856'da; 1877-1878'de; 1897'de; 1911-1913'de; 1914-1918'de ve 1919-1923'de [*] savaşlarda ve 1804, 1815-1817, 1821-1830, 1866-1868, 1875, 1876'da, keza 1896-1897'de, büyük ayaklanmalarda, çarpıştılar. Eğitim görmesi gereken ordular, sürekli olarak, hazırlanamadan, çarpışmaya girmek zorunda kalıyor ve tekrar tekrar kıyımdan geçiriliyorlardı. Çağdaşlaşma için gerekli olan kamusal finans kaynakları, ülke parçalarının yitirilmesine ve bununla bağlantılı olarak gelir eksilmesine neden olan savaşlarda harcanıp duruyordu. Kısacası, Osmanlının güçsüzlüğü, Osmanlının kayıplarına yol açıyor; kayıplar da Osmanlıyı yeni bir sıçrama yapamıyacak kadar güçsüz tutuyordu. [Sözü edilen] Diğer iki etkenin, yâni Osmanlı azınlık toplumları arasındaki ulusçuluğun ve Rus yayılmasının devreye girmesine de, Osmanlının güçsüzlüğü olanak verdi.

*) 1922'de demeliydi. Kurtuluş Savaşındaki silâhlı çatışmalar, son Yunan birliklerinin 17.9.1922'de Bandırma'dan gemilere binip Anadolu'dan ayrılmasıyla noktalanmış; bunun bir hukuk metnine bağlanması, 11.10.1922'de Mudanya'da imzalanan, çatışmaya son verme andlaşmasıyla gerçekleşmişti. Yazar, anlaşıldığına göre, Lausanne Barış Andlaşmasının 24.7.1923'de imzalanmasını göz önünde tutuyor; ama silâhlı çatışma o güne dek sürmüştü değildi.

Ulusçuluk ve ayaklanma [lar]. Osmanlı imparatorluğunda [çeşitli halklar arasında gelişen] ulusçuluk, tartışmasız olarak, Batı Avrupa ürünü bir düşünsel dışalım idi, ancak bunun imparatorluk içinde gösterdiği gelişme kendine özgü oldu. Bunun ilk kendini gösterişleri, Batıda görülen, ulusal kökenle bağlantılı ulusçuluktan çok, Osmanlı devletindeki, dinle tanımlanan millet kavramıyla bağlantılı idi. Devletlerinin kuruluşundan beri, Osmanlılar, hristiyan toplumlarının kendi varlıklarını sürdürmesine hoşgörü göstermişlerdir ve "sınırlı bir özerkliği bulunan millet" sistemi içinde, din temeline oturan ayrı kimliklere izin vermiş hatta bu ayrılıkları teşvik etmişlerdir. Her bir dinsel toplum, diğer deyişle millet, geniş ölçüde özerklikten yararlandırılmıştır. Mahkemeler, okullar ve hayır kurumları, din adamı kimliğindeki görevlilerin yönetimindeydi. Din toplumları arasındaki ayrılış, çoğu kez diğer din topluluklarından ayrı olarak yaşayan ve çalışan çeşitli millet mensuplarının güncel yaşantısına yansıyor. İlk Osmanlılar için, bu yolda politika güdülmesi yalnız peygamber Muhammed'in, hristiyanlara ve yahudilere karşı hoşgörü gösterilmesi yolunda getirdiği kurallara uymanın gereği olmakla kalmıyordu; bu, "Böl ve yönet" ilkesinin uygulanmasına ilişkin bir konu idi. Sonuç şuydu ki imparatorlukta egemen olanlar belli bir dinsel inancın, islâmın mensubu idiler ama, o devlette diğer dinler de varlıklarını korumuş ve güçlü bir ayrı kimlik sahibi olmayı sürdürmüşlerdir. Her bir dinin mensuplarını tek bir millet içinde bütünleştirmek amacıyla herhangi bir özel çaba gösterilmedi. Dinsel duyguların derinlere işlemişliği ve kişisel ya da toplumsal kimlik yönünden dinsel inancın önemi karşısında, ayrı [dinsel inançtaki] toplumları, din değiştirmeye zorlamaksızın bir bütün [tek ulus] hâlinde birleştirmek pek güçlü olasılıkla gerçekleştirilemeyecek bir işti ve Osmanlılar böylesine bir politika izlemediler. Osmanlı yönetiminin süregittiği yüzyıllar boyunca pek çok kişi İslama geçti, ne

var ki din değiştirme [devletçe] teşvik ediliyor değildi ve yeniçerilerin [devşirilme konusundaki] özel durumu hâriç, din değiştirmeye zorlamak hemen hemen hiç görölmemiş birşeydi.

Millet sisteminde, Osmanlılar, kendi doğasında devlete bağlılık bulunmayan bir reaya toplumunun [*1] varlığını kabullenmişlerdi. Millet sistemi [tasarımında], devlete bağlılık, beklenen [talep edilen] birşey değildi, genellikle gösterilen bir tutum da değildi. Toplum düzeni bozulmadıkça ve vergiler [hristiyan-musevî uyruklar toplumu olan reaya'nın yükümlü tutulduğu özel vergi; cizye] ödendikçe, Osmanlılar, hükümete karşı inşaların içindeki kişisel duyguları pek az umursuyorlardı. Bağlılık duygularının asıl [yönelip] depolandığı yer, kişilerin kendi dinsel toplumlarıydı. Osmanlı deyiimi geleneksel olarak, devletin bir bürokrasi makamında bulunan ya da bir askerî yönetici kimliğinde olan, egemen kişilerini kasederdi, yoksa bir etnik topluma mensup olmayı değil. Son dönem tanzimatçıları bir Osmanlı ulusu yaratmak çabasına girdiklerinde, artık vakit çok geçti. Eski gelenek çerçevesinde kişilerin ilk başlardaki gibi Rum ya da Ermeni diye nitelenmesi, şimdi dinsel toplumun yanı sıra etnik topluma da işaret eden anlamı ile, artık, [beton gibi] donmuştu.

19. yüzyılda yıllar ilerledikçe ve Osmanlı hristiyanları arasında ulusal bilinç geliştikçe, Osmanlı azınlıklarının ulusçuluğu İtalyan ve Alman ulusçuluğunda da görölen ırkçı karaktere büründü, ama dinle [milliyet fikri arasındaki] bağ hiçbir zaman yok olmadı. Rum/Yunanlı'ların, Bulgarların ve Ermenilerin ulusal bilincinde etkin olan, geniş ölçüde, belki de en ağırlıklı olarak, dinsel kimlik tanımlaması temeline oturan duygu idi. Bunun şaşılacak yanı yoktu, çünkü yüzyıllardan beri hristiyan kilise örgütleri her bir hristiyan toplumunun ulusal kültürünün korunduğu bir ocak işlevini görmüşlerdir. Hristiyanlar müslüman Türklerle aynı yemekleri yiyor olabilirlerdi, aynı türden konutlarda yaşıyor olabilirlerdi, hatta aynı dili konuşuyor olabilirlerdi, ama dinsel tapkı törenleri ve dinsel inançları ayrı idi. Osmanlılar, uzun süre boyunca ve hiç sapmadan izledikleri dinsel hoşgörü geleneği nedeniyle hemen hemen hiç övgü almadılar. Kaderin cilvesi [tam tersine], bundan dolayı pek ağır bir bedel ödediler. Yabancılar, Osmanlıların iç işlerine karışmak için bahane olarak, hristiyan millet'lerinin koruyucusu olarak davrandıklarını ve hristiyan kardeşliğini öne sürdüler. Hristiyan millet'lerinin mensupları, Osmanlı dışmanı bir ulusçuluk yaratmak için bu ayrı dinden olmak duygusundan yararlandılar.

Osmanlı imparatorluğunda 19. yüzyılda kendini gösteren ekonomik ve toplumsal değişimler, hristiyanlara bir üstünlük duygusu kazandırdı ve müslüman yöneticilere karşı hınçlarını derinleştirdi. Avrupadaki hristiyan devletlerle bağlantılarından ve daha üstün bir eğitim düzeninden yararlanıyor olmaktan güç alarak, hristiyanlar, 19. yüzyılın ekonomik gelişmelerinden, oransız ölçüde yarar sağlayabildiler. Misyonerler ve başkaları, onlara, bir üstünlük duygusu ve Avrupanın [güçlü] imparatorluklarıyla aynı toplumdan olma inancı aşıldılar. Pek çok hristiyan ekonomik açıdan ileri duruma geldikçe, bunlar, doğal olarak, ekonomi alanındaki başarılarının yanına, politik [kendilerini iktidarda pay sahibi edecek] bir kudret de eklemek işteği duyar oldular. Bu isteklerine karşı çıkıldı [*2]. Osmanlı imparatorluğu, üzerinde hristiyanların yaşamasına izin verilen bir müslüman devleti idi. Nüfusbilimsel açıdan olsun politik açıdan olsun, egemenlik, müslümanlardaydı. Bu politik duruma karşı duyulan hınç, hristiyan etnik toplumlarının ulusçuluğunda hayli etkili bir güç olmuş bulunsa gerektir. Hristiyanlar ekonomik yönden ilerledikçe, hristiyan gururu, kendisi de din [hak dininin mensubu olmak inancı] temeline ve yüzyıllar sürmüş egemenliğe dayanan geleneksel islâm gururu [kibirlikenmesi] ile çatıştı. Levhaları tersyüz etme fırsatı çıkar çıkmaz, bu fırsat hevesle değerlendirildi.

Azınlıkların ulusçuluğundaki dinsel öge, iki yönden önemliydi. Birinci olarak, o, ulusçuların amacının ödün vermez coşkunluğuna ve açık seçik olmasına katkıda bulunuyordu. Düşmanlar yalnız ulusal beklentilerin karşısında durmakla kalmıyorlar, bir yandan da Tanrıya karşı çıkmış oluyorlardı. Bu, kişinin kendi halkına düşman diye gördüklerine saldırmasını [ve asıp kesmesini] kolaylaştırıyordu. Diğer yandan, dinci ulusçuluk, düşmanın kolayca belirlenmesini de mümkün kılıyordu. Görüleceği üzere, müslümanlara, bu kimlikleriyle, her bir ulusçu toplulukça, ulusal düşman gözüyle bakılıyordu. Onlara, aynı ulusun bireyleri diye hoşgörü gösterilemezdi, çünkü onlar [bu ulusçularla] aynı ulustan kardeşler değillerdi; dahası, onlar "kâfir" idiler. Bu, her bir ulusal ayaklanmaya eşlik etmiş bulunan, müslümanların [toplula] göçe zorlanmasının, temel nedenlerinden biridir.

19. yüzyılda, yeni ulusçuluk nedeniyle müslümanların uğradığı kayıpların öyküsü, 1821 Yunan ayaklanmasıyla başlar. Daha önce Sırlar da ayaklanmışlardı, ama onların, başlangıçta [sâdece] Sırbistanda konuşlandırılmış yeniçerilerin zulmüne karşı yönelmiş olan ayaklanması, bunu izleyecek yüzyıllarda başgösterecek ulusal ayaklanmaların özelliklerinden çoğunu göstermemiştir. Yunan ayaklanması, kendine özgü niteliğini müslümanların [toplula] öldürülmesi ve sürülmesi ile belli eden hareketlerin [Osmanlı devletindeki, bu tür süreç başlatan ulusal ayaklanmaların] ilkidir. Yunan ayaklanması, daha sonra Osmanlılara karşı girişilen ulusal ayaklanmalarda izlenen bir modeli ortaya koydu.

*1] Yazar, "bir reaya toplumu" kavramını Amerikalı vb. okuyucu anlayabilsin diye, a subject class (bir bağımlı sınıf) deyişini kullanmış. Kuşkusuz, reayanın bir sınıf oluşturduğunu söylemek istemiyor. Osmanlının kullandığı reaya sözcüğü, Arapça kökeninde, "sürü" demektir.

*2] Söylenen, geniş ölçüde doğrudur, ama tam doğru değildir. Osmanlı, tanzimat sonrasında, yerel yönetim örgütlerinde hristiyan uyrukların da yöneticiler arasında bulunmasını kabul ettiği gibi; merkezî mülkiye örgütünde de nice hristiyan vatandaşımız, adlarını ve dinlerini değiştirmeleri hiç gerekmeden, Bakan, Büyükelçi vb. düzeyinde yöneticilik görevinde bulunmuştur. Tıbbiye-i Şahane Nâzırı sevimli Marko Paşa'mız (Markos Apostolides), Maliye Nazırı Agop (Kazasyan) Paşa ilk akla gelen örneklerdir.

Yunan bağımsızlık savaşı. 1861'de, tarihçi George Finlay şöyle yazıyordu:

1821 Nisanında, 20 000 kişi toplamına yakın bir müslüman nüfus, Yunanistanda [*1] dağınık olarak yaşıyor ve tarımda çalışıyordu. [Ayaklanma çıkmasının üzerinden] Daha iki ay geçmeden bunların çoğu kıyımdan geçirildiler; adamlar, kadınlar, çocuklar, hiç acımadan ve sonra da pişmanlık duyulmadan öldürüldüler. [Günümüzde] Yaşlılar hâlâ, taş yığınlarını parmakla gösterip, gezginlere, "İşte şurada Ali Ağa'nın pyrgos'u, kulesi, vardı; burada hem onu, hem eşlerini ve hizmetkârlarını öldürdük" diye anlatırlar ve bunu anlatan yaşlı adam, yolu üzerinde bir oç alıcı meleğin bekliyor olabileceğini aklına bile getirmeden, bir zamanlar Ali Ağa'nın olan tarlaları sürmek için yürür gider. İşlenen suç bir ulusun suçu idi ve onun vereceği sıkıntılar ne olursa olsun bu sıkıntılar, bir ulusun vicdanında duyulmak gerekir; bu günahı bağışlatacak

davranışlar da o ulusça yapılmalıdır [1].

Osmanlı imparatorluğuna karşı Yunan ayaklanması 1821 yılının Mart ayında, bazı Osmanlı memurlarının, özellikle vergi toplayıcıların öldürülmesiyle başladı. Bunu, Nisan ayında, Güney Yunanistandaki Mora'da bulunan Türkler üzerine bir genel saldırı izledi; bu saldırıda Yunanlı çeteciler ve köylüler, düpedüz, buldukları her Türkü öldürdüler. Türk ya da Arnavut, Osmanlı askerleri üzerine saldırıldı ve bunlar öldürüldü. Müslümanlardan bazıları, örneğin Kalavryta ile Kalamata'dakiler, kendilerine öldürülmeyecekleri sözü verilince, Yunanlılara teslim oldular. Bunlar da öldürüldü. Kaçanlardan birçoğu, örneğin Lakonia bölgesindeki Türkler, yollarda kıyımdan geçirildiler [2].

Bu arada hristiyan halk, yarımadanın her bölümünde, müslüman halka saldırdı ve hepsini öldürdü. Kalelere sığınanların [sığınabilenlerin] geriye dönüş umudunu yok etmek için, müslümanların kule'leri ve kırsal evleri yakıldı, mülkleri tahrib edildi. Martın 26'sından, 1821 yılında Nisanın 22'sine düşen paskalya Pazar'ına kadar, göz kırpmadan 15 000 [müslüman] kişinin can verdiği ve yaklaşık 3 000 çiftlik evinin ya da [başka] Türk konutunun oturulmaz hâle getirildiği sanılmaktadır [3].

Yunanlı Başpiskopos [Patras Başpiskoposu] Germanos'un ağzından çıkan, ayaklanmanın ulusçu sloganı, "Hristiyanlara huzur! Konsoloslara saygı! Türklere ölüm!" idi [4]. Türklerden sâdece, berkitilmiş yerlere sığınabilenler sağ kaldı. Bunlar, Osmanlı garnizon birliklerinin elinde bulunan, Atina akropolis'i gibi tek tük birkaç yere, aileleriyle birlikte, kaçtılar. Böyleleri ya kuşatmaya alındı ve sonradan öldürüldü, ya da, pek az örnekte, Osmanlı güçlerince kurtarıldı. Yunan ayaklanması süregittikçe yeni bölgeler de [yöredeki Yunanlıların ayaklanmasıyla] saldırıya uğradı ve Türklerin kıyımdan geçirilmesi tekrarlandı. Missolonghi'de, müslümanların çoğu çabucak öldürüldü, ama Türk kadınları zengin Yunanlı ailelerce köle olarak alındılar [*2]. Vrakhor'i'de Türkler, işkenceyle öldürüldüler. Yunanlıların kâfir saydığı yahudiler de, müslümanlar kadar, hevesle kıyımdan geçirildiler [5].

Çoğunluğu Rum Ortodoks dininde olan Romanya'da da, Alexandros Ypsilantes önderliğinde Rum âsilerin, Osmanlılara karşı, tüm Balkanlara yayılabilecek bir ayaklanma başlatmak girişimi sırasında, 1821 Martında, benzer olaylar görülmüştü. Rusyadan geleceğini varsaydığı desteğe güvenerek, Ypsilantes, destekleyicileri ile, Galatz ve Yaş kentlerinde yönetime el koymuştu [*3]. Her iki yerde, "Tüm toplumsal katmanlardan Türkler, esnaf, gemiciler, askerler, gafil avlandılar ve soğukkanlılıkla öldürüldüler" [6]. Kentlerde ve dağlık yörelerde Osmanlı memurlarının, askerlerinin ve yerli halkının kıyımdan geçirilmesi, bunu izledi. Ne var ki, Ruslar, belki Viyana Kongresi'nin devrim [ve ayaklanma] karşıtı havasından etkilenerek, Ypsilantes'e askerî destek sağlamayı reddettiler ve Osmanlılar, kıyımlara karşı çabucak tepki gösterdiler. Ypsilantes kaçmak zorunda kaldı; ayaklanma girişimi, başarısızlıkla sonuçlandı [7]. Bu ayaklanmanın başarabildiği tek iş, Türklerin kıyımdan geçirilmesi idi.

Yunanistandaki Türklerin telef edilmesi, savaş zamanının olağan telefâtı değildi. Türklerin hepsi, kadınlar ve çocuklar da o arada olarak, Yunan çetecilerince alınıp götürülüyor ve öldürülüyordu; tek istisna, az sayıda kadınla çocuğun köleleştirilmesi idi. Türkler bazan, ayaklanmanın coşkunluğu içinde ve eski efendilerin şimdi alt edildiğini görmenin mutluluğu ile, hemen [ânında ortaya çıkan gelişmelerle, önceden tasarlanmış olmaksızın] öldürüyorlardı, ama çoğu kez işlenen cinayetler önceden tasarlanarak ve soğukkanlılıkla işleniyordu.

Kasabaların Türk halkının tümü toplanıp kasabadan, uygun bir yere yürütülüyor ve orada kıyımdan geçiriliyordu [8]. Örneğin, Tripolitza'daki olay:

Üç gün boyunca zavallı [Türk] yerleşimciler, bir vahşiler güruhunun şehvetine ve zulmüne teslim edildiler. Ne cinsiyet ne de yaş yönünden bir esirgeme yapıldı. Kadınlarla çocuklar [dahi] öldürülmeden önce işkenceden geçirildiler. Kıyım öylesine büyük ölçekteydi ki, [çetecilerin sergerdesi] Kolokotrones'in kendisi bile, kasabaya girdiğinde yukarı hisar kapısından başlayarak atımın ayağı hiç yere değmedi demektedir. İlerlediği zafer kutlama töreni yolu, cesetlerden bir örtüyle döşenmişti. İki gün geçince, müslümanlardan sağ kalabilmiş perişan durumdaki insanlar, her yaştan ve cinsiyetten aşağı yukarı iki bin kişi, çoğunlukla da kadınlar ve çocuklar, gaddarca toplanıp bitişik dağlardaki bir dere yatağına götürüldüler ve orada koyun gibi boğazlandılar [9].

İşlenen cinayetler, görülüyor ki, sırf bir nefret patlaması değil, hesaplı kitaplı siyasal eylemler niteliğinde idi. Yunanistandaki Türkler, sâdece Yunanlılara ait ve bağımsız bir Yunanistan yaratma amacına uzanan yolda bir engel olarak görülmekte idiler. Ayaklanmacılar, Yunanistandaki Türklerin bağlılığının "Yeni bir Yunanistan"a değil, Osmanlı imparatorluğuna yönelmiş olacağını, isabetle, varsayıyorlardı. Bir Türk azınlığının varlığı, gelecekte Osmanlıdan yana duyulan bulunacak bir odak oluşturacaktı ve belki, yine gelecekte, Osmanlının bir saldırısı için, Yunanistan Türklerine yardıma gelmek bahanesini sağlayacaktı. Türkler hiç kuşkusuz Yunan ayaklanmasına karşı bir beşinci kol işlevini göreceklerdi [*4]. Bu sorunları çözümleyecek çâre, kökten kazıyıp yok etme idi. İşin sonunda, Avrupanın büyük devletleri, Osmanlıyı (1830 yılındaki Londra Protokol'ü ile) Mora'da bir Yunan krallığının yaratılmasına razı olmak zorunda bıraktıklarında, bu [ortaya çıkan], orada yüzyıllardır yaşayan Türklerden arınmış bir Yunan krallığı idi [10]. Her ne kadar ölümlerin sayısı hakkındaki hesaplamalar kesin belirlilik göstermiyor ise de, Yunan ayaklanmacıları tarafından öldürülmüş müslümanların sayısının 25 000'i geçtiği anlaşılmaktadır [11].

Yunan ayaklanması, Balkanlarda daha sonraki ayaklanmalar için bir model ortaya koydu. Ulusal bağımsızlığı sağlamak uğruna, bölgeleri Türk nüfusundan arındırmak politikası; 1877-78, 1912-13 ve 1919-23 [*5] savaşlarında yeniden kendini gösterdi. Daha sonraki savaşlarda, amaç, 1821'deki Yunan ayaklanmacılarının amacıyla aynı idi: yol üzerinde bir engel olarak duran etnik ve dinsel toplumu yok ederek, kendi içinde birlik gösteren bir ulus yaratmak. Türklerden nefret ediyor olmak, yapılan kıyımlarda gerçek bir etkendi, ama bu etken, bağımsızlık ve ulusçuluk hedeflerine doğru yönlendirilmişti. Kuşkusuz, Türklerin çiftliklerini ve mallarını mülklerini sahiplenmek isteği de, görmezlikten gelinemiyecek bir etken olmuştur.

*1] Finlay, Yunanistan derken, bugünkü Yunanistan ülkesinin anakaradaki güney yarımını kastediyor. 1861'deki Yunanistan Krallığı ülkesi yalnız o kadardı.

1] George Finlay, History of the Greek Revolution [Yunan Ayaklanmasının Tarihi], London 1861, s. 172. (Yaptığımız yollama, kendisinin özgün Yunan Ayaklanmasının Tarihi kitabınadır, sonra Tozer'in yayınladığı, Yunanistanın Genel Tarihi kitabına değildir.) Yunan

ayaklanmasını anlatan tarih kitaplarının birçoğu Türklerin kıyımdan geçirilmelerine değinmez ya da bu konuya pek az önem verir (örneğin Eduard Blaquiere, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress*, London 1824 ve John Lee Comstock, *History of the Greek Revolution*, Hartford, 1851). Okuyucu, bu konuların, o yazarlarca benimsenmiş ideolojik tutuma [özgürlükten, insanlıktan yana tutuma] hiç uymadığını, elinde olmasa da, hissetmektedir. Müslümanların geçirildiği kıyımları vurgulayan bir anlatım için bkz. Alfred Lemaître, *Musulmans et Chretiens. Notes sur la Guerre de l'Independance Grecque*, Paris 1895.

2] Finlay, s. 179-186.

3] Finlay, s. 187.

4] Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, Edinburgh and London, 1832, s. 149. "Türlere ölüm" sloganının ardında yatan yaygın duyguyu tasvir edecek bir örnek, W. Alison Phillips'in, *The War of Greek Independence, 1821 to 1833* adlı, New York'da 1897'de basılmış kitabında s. 48'de bulunabilir:

...Nisan ayında ayaklanma, genelleşmişti. Her yerde, daha önceden kararlaştırılmış bir işareti almış gibi, köylüler ayaklanmakta ve yakalayabildikleri bütün Türkleri, erkeğiyle, kadınıyla, çocuklarıyla, kıyımdan geçirmekte idi. "Hiçbir Türk kalmayacak/Ne Mora'da, ne dünyada!"; ağızdan ağıza dolaşarak bir kökten kazıma savaşının başlangıcını ilân eden şarkı, böyle diyordu. Mora'nın müslüman nüfusu 25 000 kişi olarak hesaplanmıştı. Ayaklanmanın patlak vermesinden sonraki üç hafta içinde, kentlere kaçabilenler dışında, bir tek müslüman bırakılmamıştı.

*2] Hem Tevratın, dolayısıyla yahudiliğin ve hristiyanlığın hukuku, hem de Kur'anın, dolayısıyla islâmın hukuku, savaşta tutsak edilmiş insanların köle olarak alınıp satılmasını, bunlar üzerinde (koyun, keçi vb. imişler gibi) mülkiyet hakkı kurulmasını tanır, yasal sayar. Roma hukukunda ve onun uzantısı Bizans hukukunda, Osmanlının hukukunda da durum böyle idi.

5] Finlay, s. 201-203.

*3] O dönemde, hatta 1878'e kadar, Romanya, Osmanlının yüksek egemenliğini tanıyan yarı bağımlı bir dominyon statüsündeydi. Ülkenin ötesinde berisinde Türk ya da Tatar azınlık dağılmış durumda bulunuyordu.

6] George Finlay, *A History of Greece* (H. F. Tozer'in yayınladığı), c. VI, Oxford, 1877, s. 119. Ayrıca bkz. Phillips, s. 32 ve 33.

7] Finlay, (1877 basımı) c. VI, s. 116-121 ve Phillips, s. 32-35.

8] CM. Woodhouse, *The Greek War of Independence: Its Historical Setting*, London 1952 (yeni basım, New York 1975), s. 77. Genellikle Türkler hakkında sempati gösterir gibi yorumlanacak herhangi birşey söylemekten kaçınmak için nice sıkıntıya katlanan Woodhouse bile bunu itiraf etmek zorunda kalmıştır.

9] Phillips, s. 60-61.

*4] Beşinci kol, 2. Dünya Savaşında Norveç'de Nazi Almanyasının işgalini kolaylaştıran yerli Nazi işbirlikçilerini kaseden bir deyimdir.

10] Osmanlı hükümeti, Yunanistanda gerçekleştirilen vahşete kendi vahşetiyle yanıt verdi. Rum Patrik'i ile diğer bazı kişiler İstanbul'da asıldılar ve Aydın Vilâyeti ile Sakız Adasındaki ayaklanmalarda Rum/Yunan halk kıyımdan geçirildi.

11] Müslümanlardan ölenlerin sayısına ilişkin hesaplamalar genellikle 25 000 dolaylarındadır;

ancak, nüfus kütüğü kayıtlarının [o dönemde] yokluğu karşısında [hemen hemen tümünün öldürüldüğü biliniyor olsa dahi, yerleşim birimlerindeki müslüman nüfusun sayısını saptamak mümkün olmadığından] sayının doğrusu nedir konusunda hiç kimse, vardığı sonuca kesin güven duyamaz. Yukarıda anlatıldığı biçimde yapılmış kıyımlarla ilgili olarak [çeşitli kitaplarda] aktarılmış bilgilerin okunması, ölümlerin ne kadar büyük ölçüye ulaştığını gösteriyor. Örneğin Finlay 'in 1877 basımından alınmış olan, biraz sonra aktaracağımız seçilmiş bölümler, üstelik kıyımların hepsini listeliyor olmaksızın, şu bilgileri veriyor: 26 Marttan 11 Nisan 1821'e kadar, 10-15 000 müslüman göz kırpmadan öldürülmüştür (s. 152); bunu Missolonghi'dekilerin 22'si dışında tümünün (s. 163), Vrachori'de 500 ailenin (s. 165), Navarino'daki erkeklerin, kadınların ve çocukların hemen hemen hepsinin (s. 215), Tripolitza'da 2000'den fazla kişinin (s. 219) kıyımdan geçirilmesi yb. izledi. Douglas Dakin (The Greek Struggle for Independence, 1821-33, London 1973, s. 59), "40 000 Türkten 15 000'i can verdi" diyor ama bu kadar çok sayıda [yâni, 40 000 kişiden geri kalan 25 000'inin] nasıl olup da kurtulabildiği hakkında hiçbir dayanak göstermiyor; oysa daha önce yayınlanmış bilgi kaynakları pek az kişinin kurtulabildiğini belirtmektedir. Dakin, kitabının her yerinde Yunanlılardan ölenlerin sayısını şişirip Türklerden ölenlerin sayısını az gösterir.

*5] Bkz. yukarıda [s. 5](#)'e eklediğimiz dn.

Ulusçuluk ve müslümanlar. Yunan ayaklanmasının başlangıçtaki nedenleri, gerçekte, ulusçuluğa dayanıyor sayılamazlar [*]. Daha 1821'de ve hatta öncesinde, birçok Rum/Yunanlı kendilerini bir "halk" olarak görüyordu. İlkçağ Hellenlerinin tarihi ve görkemli geçmişi, benzersiz bir öğretici olarak, Rum/Yunanlı'lara, ayrı bir kimlik sahibi bulunduklarını öğretmişti. Ne var ki, ayaklanmanın ardındaki itici güç, ilke olarak, dinseldi. Ayaklanmacılar, tüm ortodoks Rumların, giriştikleri başkaldırmaya katılacakları ve olasılıkla da, kuracakları yeni devlette yer alacakları duygusu içindeydiler. Piskoposlar ve papaslar, ayaklanmanın ön saflarında kendilerini göstermişlerdi ve eğer sıradan halk, Tanrı adına bir eylem yaptıkları inancı içinde olmasa idi ayaklanmanın kayda değer başarı kazanabileceği pek kuşkuludur. Yine de, ayaklanmada dökülen kan ve sonuçta elde edilen başarı, bir Yunan ulusçuluğunun doğumunu sağlayabildi. Bu ulusçuluğun yönlendirici ilkeleri, henüz kurtarılmamış bölgelerin kurtarılması ve başkenti İstanbul olmak üzere daha büyük bir Yunanistanın kurulması, yâni Bizans imparatorluğunun yeniden doğuşu idi. Bu yeni imparatorluk için göz dikilen bölgelerin çoğunda, özellikle de Trakya'da ve Batı Anadoluda, halkın çoğunluğu, müslümanlardı. Ulusçuluğun [Yunanlılara] çağrısı, bu müslümanların oralardan atılmasını buyuruyordu.

Görülebileceği üzere, bir ulus yaratmak uğruna Türkleri ve diğer müslümanları sürmek, ileride Bulgarlar, Ruslar ve Ermeniler tarafından da izlenen bir ilke olmuştur. Yeni ulusçulukların yürüyüş yolu üzerinde duruyor olmak, Balkanlardaki, Anadoludaki ve Kafkasyadaki müslüman toplumlarının kadersizliği idi. Onların bu kadersizliği, dayandıkları devletin yâni Osmanlı imparatorluğunun onları savunacak yeterli güce sahip bulunmaması yüzünden daha da ağırlaşıyordu. Başlarına gelenler, kaderin bir kallesi idi, çünkü Türkler kendilerinin güçlü günlerinde Yunan ulusçuluğu türünden ulusçuluk gütmüş olsa idiler, baştan sona müslüman egemenliğindeki ülkelerden sürülenler, hristiyanlar olacaktı. Oysa Osmanlılar böyle yapmayı hristiyanların eskiden yaşadıkları yerlerde kalmalarına katlandılar. Onlar hristiyanlara çok kez iyi davrandılar, çok kez de kötü davrandılar ama, onların varlıklarını sürdürmelerine ve dillerini, geleneklerini, dinlerini korumalarına izin verdiler. Böyle yapmaları da [insanlık ve adalet açısından] doğru olmuştur; ne var ki, eğer 15. yüzyıl Türkleri böyle hoşgörülü olmasa idiler, 19. yüzyıl Türkleri kendi yerlerinde yurtlarında yaşamayı sürdürüyor olabilirlerdi.

*] Bu konuda değerli bir Türkçe kaynak: Herkül Millas, Yunan Ulusunun Doğuşu, Yüksek Lisans Tezi, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Rus yayılması. Güçsüzlüğüne rağmen, Osmanlı imparatorluğu, iç ayaklanmalar yüzünden küçülmedi ya da çökmedi. Eninde sonunda bu gibi iç etkenlerin baskısıyla, örneğin siyasal reformlar yapılması istemlerinin ya da kendi halkları arasındaki, dışarıdan destek bulmamış [bile olsa] ulusçuluk akımının etkisiyle çöker miydi çökmez miydi tartışması ilginç bir düşünsel çalışma konusu olabilirdi ama, olayların gerçeğinde, imparatorluk, askerî açıdan üstünlüğe sahip düşmanlarıyla, özellikle de Rusya ile yapılan dış savaşlarda yıkıntıya sürüklendi. Aynı savaşlar, imparatorluğun müslüman halklarının da yazgısını belirledi: onların başlarına gelenler, imparatorluğa yapılan saldırıların ve imparatorluk ülkesinin istilâ edilmesinin sonucu olarak ortaya çıktılar. Bazı bölgelerde, örneğin 1. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da olduğu üzere, müslümanlardan ölenlerin çoğu, toplumlar arası çatışmalara kurban gittiyse de, bu [toplumlar arası çatışmalar] dahi, yürüyen bir dış savaşın uzantısı niteliğiyle gerçekleşmişti.

Rus yayılması, Rusların Altın Ordu devleti boyunduruğundan kurtulup yeniden özerklik kazanmaları döneminde, 14. yüzyılda başladı. 15. yüzyılın sonunda, Rus Çarı III. İvan (1462-1505), islâm egemenliğinden kurtarılmış bir krallıkta hüküm sürüyordu. Sonra, egemenlik ilişkisinde roller tersine döndü. Korkunç İvan (1533-1584), halkının büyük çoğunluğu müslüman olan ve Türkçe konuşan, Karadeniz kuzey kıyıları ülkelerini zaptetmeye girişti. Onun egemenliği döneminde ve izleyen yüz yıl içinde, Türkçe konuşan Kırım Tatarlarıyla ve diğer müslüman halklarla savaşlar süregitti. Bunlar insafsız savaşlardı ve her iki yanın akıncı birliklerince yürütülüyordu. Daha önceki dönemlerde İspanyada yapılmış olan ve az çok buna benzeyen yayılma savaşlarında olduğu üzere, kendi başına buyruk önderler ve hristiyanlarla müslümanlar arasında iğreti bağlaşıklıklar, olayların gelişmesini bir ölçüde etkiledi ve kimin hangi yanda bulunduğu her zaman kesinlikle belirgin değildi. Her ne ise, sonunda, müslümanlar yenildiler. Büyük Petro'nun egemenliği döneminde (1689-1725), Tatarların egemenlik alanı Kırım Yarımadası ile onun hemen arkasındaki ülkeden ibaret küçük bir bölgeye indirgenmişti.

Petro ile ardıllarının döneminde, güney doğrultusunda Rus yayılması süregitti. Bu yayılış, zorunlu olarak, müslüman hükümdarlara karşı idi ve fethedilen ülkeler müslüman ülkeleriydi. Bu fetih savaşının çilelerini herhalde Ruslar diğer halklara göre Çok daha içten anlamışlardır; [çünkü] iki yüzyıl boyunca Rusların kendileri, hükmettikleri halktan [kendilerinden, Ruslardan] hem dini hem soy kökeni farklı bir diğer halkın [Altın Ordu devletinin egemen ögesi Kırım Tatarlarının] egemenliği altında kalmışlardı. Sonunda, yabancı boyunduruğu gözüyle gördükleri bu egemenliği boyunlarından fırlatıp atmaya başladılar. Şimdi de Çarlar yabancı halklara karşı benzer bir fetih savaşı [boyunduruk altına alma savaşı] yürütmekte idiler ve yabancı boyunduruğuna karşı tıpatıp aynı türde bir başkaldırının kendilerine karşı eninde sonunda yapılacağını hesaplamak durumundaydılar. Altın Ordu'nun yazgısı kendi başlarına da gelmesin diye Rusların izlediği yöntem, pek acımasızdı: zaptettikleri ülkeleri müslümanlardan arındırıyor ve onların yerine hristiyanları yerleştiriyorlardı. Bu, sırf Ruslara özgü bir politika değildi; Rusların müslümanlara karşı harekât yürütmeleriyle aynı dönemde, örneğin, Kuzey Amerikadaki Avrupalı yerleşimciler de yerli Amerikalılara [Kızılderililere] karşı benzer bir politikanın zorlamasını uygulamakta idiler. Diğer yandan, bu politikayı tüm çarlar ve Rus valileri uygulamış değillerdir. Müslüman halklara karşı iyi duyguları, saygısı olan Ruslar da eksik değildi. Ne var ki, tarihsel bir olgu niteliğiyle incelendiğinde görüldüğü üzere, müslümanların Ruslarca fetih savaşlarında egemenlik altına alınması politikası 150 yıl boyunca dirençle ve etkinlikle uygulanmıştır.

Rusların yayılmacı politika izlemesine yol açan nedenlerin araştırılması şimdiki incelememizin amacı dışındadır. Konuya değinen uzmanlar, Rusların ülkelerine yeni topraklar katma politikasının nedeni olarak [pek değişik görüşleri savunmuşlar, örneğin] Moğol [Kırım Tatarları] boyunduruğu dönemini anımsamak sonucu oluşmuş bir paranoia [ölesiye korku]'dan, sıcak denizlerde limanlara sahip olma arzusuna varasıya dek, her türlü açıklamayı vermişlerdir; öne sürülen açıklamalar arasında, kendi imparatorluklarına saygınlık kazandırmak arzusu gibi, kendi destekçilerini fethedilmiş ülkelere araziler vererek ödüllendirmek hesabı gibi, daha sâde açıklamalar da gözden uzak tutulmamalıdır. Yayılmacılık, çoğu kez, kendi açıklamasını kendisi oluşturur [korkunun daha çok korku üretmesi gibi, yayılmacılığa bir kez girilince, onu sürdürmeğe bağımlı olunur]. Temel nedeni ne olursa olsun, Rus yayılmacılığı daha çok müslüman halkların zararına yürüdü. Toplu halde göçe zorlanan ilk müslüman toplumu, Kırım Tatarları idi. Onların başına gelen, yalnız çektikleri açısından değil, ama Tatarlar olayı daha sonraki Rus yayılmasında da bir model oluşturduğu için, çok öğretici bir nitelik gösterir.

Kırım Tatarlarının göçü. Kırım Tatarları, bölgeye 1000 ile 1300 yılları arasında çeşitli fetih dalgalarıyla gelmiş Türk kökenli budunların soyundan inme sayılır [*1]. Kırımlılar, aslında geniş ölçüde kendi öz Han'larına bağımlı olmakla birlikte, 15. yüzyıl sonlarından başlayarak, Osmanlı Sultanının sözde egemenliği altındaydılar. Kırım Hanları, gerek kendi başlarına, gerek Osmanlıların bağlaşıkları ya da bağımlıları olarak, Rus Çarlarına karşı savaştılar. Rusların gücü arttıkça, Tatarların gücü buna koşturularak azaldı. Asıl Kırım Yarımadasının kuzeybatı yanındaki Yedisan bölgesinin Nogay Tatarlarını Kırım Hanının bağımlısı olmaktan caydırmayı 1770 yılında becerdikten sonra, Ruslar, 1771 yılında Kırımı istilâ ettiler ve Kırımlıları Rus bağımlılığına girmek zorunda bıraktılar. 1774 yılındaki Küçük Kaynarca andlaşmasıyla, Osmanlılar, Kırım üzerinde egemenliği yitirdikleri gerçeğini kabul ettiler ve orada, ülkesi küçültülmüş, Rusların onaylayacağı bir Han'ın yönetimi altında bağımsız bir devletin varlığını tanıdılar. Ruslar, Osmanlı imparatorluğu ülkelerinden gelme hristiyanları, kendilerinin vaktiyle Kırım Hanlığı ülkesi iken zaptetmiş bulundukları arazilere yerleştirmeye başladılar. Bu yeni yerleşimciler aslında Ruslarca örgütlenmiş askerî birlikler idi [Bizansın ve Osmanlının timarlı sipahi düzenine benzer bir düzen kurulmuştu]. Tatarlar Rusların başa geçirdiği yeni Han'a karşı ayaklandıklarında, bu yeni Rus güçleri Tatarlara saldırdılar, Kefe'yi ve diğer Kırım kentlerini yaktılar, bu kentlerdeki yüzlerce ayaklanmış Tatarı, eşleriyle ve çocuklarıyla birlikte, kıyımdan geçirdiler. Kaçabilenler dağlarda süre avı yürütülürcesine izlendi ve oralarda öldürüldü [12]. Kırım'ın bağımsızlığı ancak 1783'e kadar sürebildi; o yıl, daha ilerilere uzanan Rus istilâlarının ardından, Çariçe Büyük Katerina, Kırım'ın Ruslarca kendi ülkelerine katıldığını ilân etti [13].

Rus egemenliğinden kaçmak arzusuyla, Kırım'dan ve bitişik bölgelerden Osmanlı imparatorluğu ülkesine doğru Tatar göçü, 1772'de başladı. Sayıları belki 100 000'i bulan bu ilk göçmenler hakkında pek az şey biliniyor [14]. Keza, onları kaçmak zorunda bırakan Rus baskılarının

niteliği hakkında pek az şey biliniyor. Ancak, gidenlerden çok daha fazlasının yerli yerinde kaldığı bilinmektedir. 19. yüzyılın başlarında, Kırım ve Nogay Tatarları, kendi ata ocaklarında baskın sayıdaki nüfus ögesi olarak kalmışlardı. Daha sonra, geride kalmış Tatarlar da yurtlarından göç etmeğe zorlandılar. Mark Pinson, saptadığı bir olaydan yola çıkarak, Tatarları göçe zorlayan baskının ağırlıklı kaynağının yönetimden gelen baskı olduğunu, inandırıcı biçimde, savunmaktadır [15]. Gerek "yasal" olan gerek olmayan yollardan, Rus arazi sahipleri ve yönetim görevlileri Tatarlara ait pek geniş mülkleri zaptettiler. Tatar köylüler, sürekli olarak, atadan kalma arazilerinden atıldılar. Dahası; yeni efendilerinin arazilerinde çalışmak üzere geride kalan Tatarlara, ek vergiler, mallarının elinden alınması ve ücretsiz çalışmaya zorlanma gibi uygulamalar musallat edildi. Rus hükümeti, sürekli olarak, Tatarlardan alınan vergileri arttırdı durdu; yöneticiler, kendi ceplerine atmak üzere, yasa dışı ek vergiler de topladılar. Rus yönetiminin tırtıklamalarına ek olarak, ordu dahi onların sırtından geçinme uygulamalarını âdet edinmişti. Örneğin, 1828-29 Rus-Türk savaşından sonra tam mevcutlu bir Kazak ordusu Kırım kıyısına yerleştirildi ve yöredeki Tatar köylerini talan etmeğe koyuldu [16].

1854-56'daki Kırım Savaşı, Tatarların durumunu, çıbanın patlama olgunluğu aşamasına getirdi. Rus hükümeti, güçlü olasılıkla doğru bir yargıyla, Tatarların eğiliminin Rusya'dan yana olmaktan çok daha fazla, Osmanlılardan ve onların İngiliz, Fransız bağlaşıklarından yana olduğunu varsaydı. Bir ayaklanmaya karşı önlem olmak üzere, Ruslar, Tatarların arasına ordu birlikleri gönderdiler. Kazaklar ve diğer askerler, Tatar köylerini talan ettiler, bunları yakma yıkma tehditleri savurdular [17]. Çok insan öldürüldü ya da kaçmak zorunda bırakıldı [18]. Bilinmeyen sayıda insan, Rusyanın iç bölgelerine sürgün edildi [19]. Olaylara tanık olmuş bir Rus Generali şunları yazmıştı:

Savaşın başlangıcından sonuna kadar, Kazaklar, Kırımlıların köyleri arasında devriye gezdiler, hep Kırımlıları düşmana yardımcı olmakla suçladılar, onları tutukladılar ve kendilerine haraç ödenmesi üzerine serbest bıraktılar, kimini de öldürdüler yahut yerinden yurdundan kaçırdılar [20].

Aslında, Kırım Tatarlarının, Kırım Savaşı sırasında bağlaşıklara ettiği yardım, olabilecek en düşük düzeyde idi. Tatarlar tümüyle silâhsızlandırılmış bir halk idiler ve etkin bir ayaklanmaya girişmek umutları yoktu [21]. Böyle iken, savaştan hemen sonra, Rus hükümeti orada Tatar varlığını istemediğini açığa vurdu. 1856'da Çar Alexandr, "Tatarların göç etmesinin kolaylaştırılmasını" buyurdu. Günümüzde psikolojik baskı olarak adlandırılacak türden pek çok baskı, Tatarlara uygulandı: hristiyanlığı yayma derneklerinin oluşturulması, kuzey illerine yığınsal sürgün uygulamalarına girişileceği dedikodularının yayılması, eğitimde ve yönetim işlerinde kullanılan dilde "Ruslaştırma" ve benzerleri.

Daha da somut eylemler olarak, Tatar topraklarına yeni vergiler yüklendi, daha çok arazi sahiplerinin elinden alındı ve daha çok Tatar ülkeden ayrılmak zorunda bırakıldı [22]. Kırım Tatarları için en uğursuz gelecek göstergesi, Kırım kuzeyindeki ve batısındaki ülkelerinden ayrılmak zorunda bırakılmış olan ve Osmanlı imparatorluğunun liman kentlerine [yürüyerek] giderken Kırım ülkesini bir uçtan öteki uca geçen onbinlerce Nogay Tatarının Kırım'da görülmesi oldu. Nogaylara, ya Rusyanın başka bölümlerinde daha az istenebilir nitelikte bölgelere göçmek için kendi yurtlarını terketmek, ya da Osmanlı imparatorluğuna göçmek seçeneği verilmişti. Böyle olunca, onların kardeş halkı Kırım Tatarları, ancak, kendilerine de az sonra sıranın gelmesini bekleyebilirlerdi [23].

Nogay Tatarlarının göçü 1860'lı yıllar boyunca sürdü. Kırım Tatarlarından da bu göçe katılanlar oldu [24]. Göçmenler, onları karşılamak için hiç de hazırlıklı olmayan bir Osmanlı imparatorluğuna geldiler. Kırımlıların yığınsal göçünü gözlemlemiş kişiler, [Osmanlıda, bu kişileri ülke içinde uygun yerlere aktarıp yerleştirmek için] yeterince para, yeterince çadır, yeterince yiyecek ve yeterince ulaşım aracı bulunmadığını belirtiyorlar [25]. Çok sıkışık yaşam düzeninin bulunduğu göçmen kamplarında, sağlık koşulları, ağlanacak durumdaydı. Sürgün edilmiş Tatarların toplanma ve geçici olarak yerleştirilme merkezlerinden biri olan [Dobruca bölgesindeki, şimdi Medgidia denen] Mecidiye'de, belki günde 50-60 arasında insan ölüp gidiyordu [26]. Göçmenlerin geldiği diğer bölgelerdeki durum da aynı idi. Kırım, artık bir müslüman ülkesi değildi. En azından 300 000 Tatar [27], topraklarını Slav'lar ve diğer hristiyanlar tarafından işgal edilmek üzere bırakarak, göç etmişlerdi. Oradan ayrılmayan az sayıdaki Tatar kalıntısı, 2. Dünya Savaşı sonrasına kadar, yani Stalin'in geri kalmış olanların tümünü sürme yoluyla Kırımda Tatar varlığına son verişine kadar, ata yurdunda kaldı [28].

İnanılmaz şey; çok ağır çileler çekmiş olmalarına rağmen, Tatarlar, Ruslar tarafından yurtlarından göç etmek zorunda bırakılmış müslüman halklar arasında [gurbette] en çok başarı göstereni oldular. Ruslar ise, Tatarlara karşı başlattıklarını, çok daha azgın bir zulümle, Kafkasyada ve Balkanlarda uygulamayı sürdürdüler. Tatarları yurtlarından kaçmak zorunda bırakmak amacıyla, yönetsel baskı, haksızlık etme yöntemleri ve zaman zaman kaba güç kullanılmıştı. Silâhsız, savunmasız olan ve dinleri, kültürleri, yaşamları yok edilecek diye korkmak için haklı nedenleri bulunan Tatarlar, kaçıp gittiler. Rusların bu insanların sırtına süngü dayayıp onları ittirmesi pek görülmedi; buna gereklilik yoktu. Ancak, sonra Kafkasya'da gerçekleşen olayların kanıtladığı üzere, Tatarların, süngüler hazır ve [Ruslarca] gereklilik görülürse kullanılacaktır hesabını yapmış olmaları, pek haklı idi.

*] Bu pek kısa ifadenin yanlış anlaşılmasa için biraz açıklama ekleyelim: Söz konusu dönemin başında Kırım dolaylarında ve genellikle Karadenizin kuzey kıyılarına uzanan ülkelerde Avarlar, Kumanlar, Peçenekler, Uz/Oğuz'lar vb. Türk hatta kimi Oğuz kökenli uluslar yayılmış ise de; her ulus gibi soy kökenleri pek dallı budaklı olan Kırım Tatarlarının

etnik oluşumunda baskın etkili olmuş öge, bu sayılanlardan daha sonra, söylenen dönemin sonuna doğru büyük kitleler hâlinde gelmiş Moğollardır. Zaten Türkçede Tatar sözcüğü Moğol'u, daha da özellikle, Türkleşmiş Moğol'u kaseder. Moğolların Türklerle hısım sayılmasının doğru olup olmadığı tartışılıyor; kesin olan, Moğol'u soy özellikleri açısından Türkle'e eşitlemenin, onu Türk saymanın yanlışlığıdır. Kırım Tatarlarının Türklere yakınlığı bir gerçek ise de bu yakınlık, Kırım Tatarlarının, Kırım yöresine gelen Moğolların Peçenekler vb. Türk öğeleriyle bir ölçüde karışmasının ve ayrıca, yeni kültür sentezinde Türk kültürü öğelerinin baskın kalmış bulunmasının sonucudur.

12] Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge 1970, s. 90-95.

13] Kırım tarihi hakkında aktarılan bu kısa bölüm, Alan Fisher'm *The Crimean Tatars* adlı, Stanbrd, California, 1978'de basılmış yapıtında s. 1-69'dan ve [aynı kişinin, dn. 12'de anılan] *The Russian Annexation of the Crimea* yapıtından alınmıştır.

14] Bkz. Alan Fisher, *Emigration of Muslims from Russian Empire in the Years After the Crimean War*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, c. 35 No. 3, 1987, s. 356-371. Bir diğer yapıtında, Fisher, 1789 yılı öncesinde göçen Kırımlıların sayısını 20 000 ile 30 000 arasında olarak tahmin etmektedir (*The Crimean Tatars*, s. 78).

15] Mark Pinson, *Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862*, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c. I (1972), s. 38-41.

16] Fisher, *Emigration of Muslims ve Djafer Seidahmet, La Crimee*, Lausanne, 1921, s. 47-50.

17] Pinson, s. 42-43.

18] Fisher, *Emigration of Muslims*.

19] Pinson, s. 43 ve 44.

20] Fisher, *Emigration of Muslims*.

21] Oysa, General Todleben'in kendisi, Tatarların duygularının ya da eylemlerinin Ruslar üzerinde herhangi bir etkisi bulunmadığını vurgulamış ve savaştaki Rus kayıplarına Tatarların hiçbir ölçüde neden olmadığını söylemişti (Pinson, s. 43).

22] *Atrocities Russes. Documents soumis à la Conference de Consantinople, İstanbul 1877*, özellikle orada s. 3, 4 ve 36. [Ayrıca:] Seidahmet, s. 39-43.

23] Nogay göçünün Kırım Tatarları için artık bardağı taşıran son damla olduğu duygusuna kapılan Mark Pinson'ın {Pinson, s. 46} bu gözlemi pek yerindedir.

24] Rus hükümeti, girişilen bu göçün böylesine büyük boyutlara ulaşmasından tedirginliğe düşerek, üretici nüfustan bu kadar büyük bir bölümün gidişine izin verip vermemek konusunda duraksamada kalmıştı. Ülkeden çıkış izni bir veriliyor, bir geri alınıyordu; müslümanları çekip gitmiş görmek isteğiyle, ekonomide bir yıkımla karşılaşma korkusu, birbiriyle çatışıyordu (bkz. Pinson, s. 48-56). Bu, Stalin'in kendilerini sürgüne göndermesine dek Kırım'da bir Tatar toplumunun hâlâ kalabilmiş olmasının nedenlerinden biridir (daha hoşgörülü Sovyet yöneticileri başa gelince, sürgüne gönderilenlerden bazıları geriye döndü. Bkz. Alexandre

Bennigsen/S.Enders Wimbush, Muslims of the Soviet Empire: a Guide, London, 1985, s. 240-241).

25] F.O. [Foreign Office, İngiliz Dışişleri Bakanlığı belgeleri] 195-644, Suter'dan Bulwer'a yazı, Varna, 23 Temmuz 1860.

26] F.O. 195-644, Suter'dan Bulwer'a yazı, Köstence 22 Ekim 1860. Kemal Karpat, International Journal of Turkish Studies 3 (No. 1, 1981) s. 1-25'de yayınlanmış olan, The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye yazısında, Kırım göçmenlerinin buraya yerleştirilmesini ilginç ayrıntılarla anlatmıştır. Bu makale yalnız Mecidiye ve Dobruca üzerine verdiği bilgi açısından değil, Osmanlıların iskân politikası ve Osmanlı'nın resmî politikasında göçmenlerin durumuyla nasıl ilgilenildiği konusunda yaptığı gözlemler açısından da önemlidir.

27] Sayı konusunda tahminler için, Fisher'ın, Russian Annexation of the Crimea yapıtında s. 145 ve 146 ile, aynı kişinin Emigration of Muslims yapıtına bakınız. Kırım göçmenlerinin sayısı konusunda epeyce görüş ayrılığı vardır. Kemal Karpat, 1783'den 1922'ye kadar uzanan dönemdeki göçmen sayısını 1 800 000 olarak tahmin ediyor (Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, Madison, Wisconsin, 1985, s. 66); başkaları değişik sayılar veriyorlar. Sayılar seçeneği içinde hangi sayıya güveneceğimiz sorunu her ortaya çıktığında, benim gerek bu yapıtta gerek başka yerde izlediğim ilke, müslümanların başına gelen ölüm ve sürgüne gitme olayları hakkında verilmiş düşük sayıları esas almaktır. Bu kitabın savunduğu tez, müslüman halk arasında pek yüksek oranda ölüm ve zorlanılmış göç gerçekleştiğidir. Bu nedenle, ölüm ve göç konusunda düşük tahminleri esas almakla, belki olan biteni küçümsemiş durumuna düşüyorum, ancak kendi tezimin savunulmasını başarılması güç iş haline getirecek bu yolu seçmekle, sonuçta, kanıtlarımı daha güçlü kılmış oluyorum.

28] Fisher, Emigration of Muslims. Ruslar ayrıca, Kırım'da, Osmanlı ülkesinden göç etmiş Moldavya'lılara, Bulgarlara, Sırlara ve Rumlara topraklar verdiler. Rus egemenliği altındaki başka yerlerden çok az sayıda Yahudi de, Kırım'a göç etti (Fisher, Emigration of Muslims).

Bunları izleyen savaşlar ve sürülmeler. Rus yöneticiler, sürgüne gönderme politikasına, Kırım uygulaması ile başladılar. 19. yüzyıl ortasında, kimi, bu politikaya, Rus egemenliği altında yaşayan müslümanların varlığı sorununa kesin çözüm getirecek bir çâre olarak ve ayrıca, pek açık olan ekonomik ve stratejik nedenlerle, sarıldı. Diğerleri [başka bazı yöneticiler] ise, özellikle Kırım yöresinin asıl tarımsal üretim ögesinin [tarım emekçileri kitlesinin] ayrılıp gidişini izleyen, kısa vâdede gerçekleşmiş ekonomik kayıp yüzünden, bu uygulamayı yerinde bulmak konusunda duraksamada idiler. Bununla birlikte, Tatar göçünden sonra, bu eksilmenin çâresine bakıldı ve Kırım toprakları, Slav ülkesi Rusya'nın, [gerçekleştirdiği tarımsal üretim açısından] değerli bir parçası oldu, çünkü çok geniş arazi parçaları Rus soylularınca alınmıştı [ve işletilmesine girişilmişti]. Rus politikasını belirleyenler, bundan, gelecekte izleyecekleri tutum konusunda ders çıkardılar. Sonraki yıllarda Kafkasyada gerçekleştirilen fetihlerde, yerli halkın zorla yurdundan sürülmesi, Rus politikasının etkili bir aracı oldu. Kırım Tatarlarının tersine, bu müslümanlar, ağırlıklı olarak yönetim örgütüne uygulanan baskıdan ibaret kalacak bir nedenle yurtlarından ayrılmağa niyetli değillerdi; onlara karşı uygulanan baskı araçları çok daha zorbaca oldu: kıyımdan geçirme, talan etme, evlerin ve köylerin yakılıp yıkılması.

Ulusçuluğun ve emperyalizmin Balkanlarda, Anadolu'da ve Kafkasyada müslümanların yok olup gitmesine yol açmış aracı, savaş idi. Bunların bir tek istisna ile tümü, Rus imparatorluğuyla girilmiş savaşlardı [*1] ve sonuncusu dışında tüm savaşlarda müslümanlar yenilmişlerdi. Batıdaki savaşlar, 1821 Yunan ayaklanması ve 1828-29 Rus-Türk savaşı ile başladı. 1853-56 Kırım Savaşı ile, 1877-78 Rus-Türk savaşı ile, arkasından 1912-13 Balkan Savaşları ile süregitti. Doğuda, bu yapıtın inceleme alanına giren savaşlar, 1827-29'daki Rus-İran ve Rus-Türk savaşları ile başladı; sonra Kırım Savaşı, 1877-78 savaşı ve 1. Dünya Savaşı yapıldı. Bu savaşların sonucunda gerçekleşen, müslümanların kitle hâlinde sürülmelerine ek olarak, Ruslar, 1860'larda Kafkasyalı müslümanlarla çarpıştılar ve onları yurtlarından sürdüler. Savaşların sonuncusu, 1919-23'de yapılan [*2] Türk Kurtuluş Savaşı, müslümanların kazandığı tek savaş oldu.

19. ve 20. yüzyıl savaşlarının tümünde müslümanlar kıyımdan geçirildiler ve yerlerini yurtlarını bırakıp gitmeğe zorlandılar. Müslümanlardan milyonlarcası öldü ve milyonlarcası yurdundan sürüldü. Savaşların her biri diğerlerine göre bir hayli farklı idi, ama bunların müslümanlar üzerindeki etkisi hep aynı kaldı: onlar, pek büyük sayılarla, öldürüldüler ya da yurtlarından uzağa sürüldüler. Osmanlı yenilgileri yalnız askerî ve siyasal birer olgu niteliğiyle kalmıyordu; bunlar, kitlesel nüfus hareketlerinin ve çok yüksek sayıda ölümlerin nedeni idi. Gerçekleşen süreçte ölümler sadece müslümanların ölümlerinden ibaret olmamıştı ama ölmüş Yunanlıların, Bulgarların ya da Ermenilerin sayısı, ölen Türklerin sayısı karşısında pek küçük oranda kalıyordu. Balkanların, Anadolu'nun ve Kafkasyanın tüm halkları için 19. ve 20. yüzyıllar, bir dehşet dönemi olmuştur. Bütün topluluklar savaşın, açlığın ve savaş zamanında patlak veren [dizanteri, tifüs gibi] hastalıkların, ayrıca, yenilen yan için kendini gösteren, yurduunu bırakıp gurbete göçme zorunluluğunun dehşetlerinden nasibini aldı. Kitabımızın bundan sonraki bölümleri, özel olarak müslümanların başına gelen göçe zorlanmışlıkların ve ölümlerin tarihçesini anlatıyor. Özel olarak müslümanların çektiklerinin anlatılması yerindedir; çünkü müslümanların elindeki ülkenin küçülüp durması ve bu halkın sürülmeleri, süregitmiş bir tarihsel gelişmeler dizisini oluşturmakta ve bütünlük gösteren bir tarihsel tabloyu ortaya koymaktadır. Üstelik, müslümanların başına gelenleri anlamadan, gerek Osmanlı imparatorluğunun ve Rusya'nın genel tarihini, gerek bu imparatorlukların her ikisinde bulunan ve müslüman olmayan halkların tarihlerini anlamak, olanaksızdır.

*1] Bir dalgınlık olmuş. Yazarın, bir tek istisna derken kasdettiği 1919-1922 savaşı Ruslara karşı değil, İngiliz emperyalizminin maşası olmaya kendi hesapları uyarınca gönüllü çıkmış Yunanistana karşı yapıldığı gibi; ikinci istisna sayılması gereken Balkan savaşlarında da, Türkiye'nin karşısında Rusya bulunmuyordu. Hatta 1914-1918 1.Dünya Savaşı da bir üçüncü istisna sayılmak gerekir; çünkü o savaşta Osmanlıyı yenilgiye ve yıkıma götüren, Rusya değil İngiltere olmuştu. Savaşın başında Rus-Ermeni işbirliği Doğu Anadolu'daki müslüman unsur için felâkete yol açmış idiyse de, 1917'de oradaki Rus cephesinin (bolşevik devrimi ve onu izleyen gelişmeler nedeniyle) çökmesi üzerine Türk ordusu yörede kesinlikle üstünlük kurmuş, bu kez Ermenilerin kaçıışı başlamıştı.

*2] Yukarıda [s. 5](#)'e eklediğimiz dn.'na bkz.

İKİNCİ BÖLÜM DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA

Rusya, yarı maymun, yarı ayıdır. Yabancı krallıklarda, Avrupayı maymun gibi taklit eder [*1];

ama kendi yurdunda, ayının pençeleri her yerde
kendini gösterir.
İvan Golovin [1]

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın erken döneminde Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun tarihi diye öne sürülenlerin çoğu, aslında, yörede egemenlik için birbiriyle yarışan etnik toplulukların propagandasından ibarettir. Kendi toplumlarının uğradıkları kayıpları abartma konusunda hevesli olmanın bile ötesine geçen, böylesi tarihlerin yazarları, düşman toplumlarının da kayıplara uğramış bulunduğunu bilmez görünür. Bu tutum, çatışmaları kıyım diye, savaşları da soykırım diye niteleyivermek eğilimine yol açmıştır. Bundan farklı olacak [benim de izleyeceğim] tutum, her iki yanın karşısındakine ateş ettiğini ve her iki yandan ölenler bulunduğunu teslim etmektir.

Ayrıntılara giren güvenilir tarih kitaplarının yokluğu karşısında araştırmacı, özgün kaynaklara inmek zorunda kalıyor [*2]. Ne yazık ki, Doğu Anadolu'nun ve Kafkasyanın müslümanlarıyla ilgili araştırma yürütebilmek için [bu gibi bilgi kaynakları] dahi eksiklidir. Osmanlı devlet arşivlerindeki kayıtlar [yararlanılır olmaları için kayda geçirme, tasnif etme gibi çalışmaların yürütülmesi yüzünden] pek yavaş yavaş ve emek harcanarak araştırmacının incelemesine sunulmaktadır; Rusyadaki kayıtlar bakımından da durum buna benziyor. [Bölgede] Avrupalı Konsoloslar az sayıdaydı, olanlar da genellikle pek derinlere işlemiş bir peşin yargınlık sahibiydi ve raporlarında anlattıkları olayların ancak pek azını gerçekten gözleriyle görmüş bulunuyorlardı [kendilerine anlatılanlara inanıyor ve bunları gözüyle görmüş gibi raporlarına yazıyorlardı]. Bu nedenle, Osmanlı ülkesinin doğu yanında olan bitenleri aydınlatacak kanıtlar özenle toplanmalıdır ve bir araştırmacının anlatımında vurgu, gözlemlenmiş olaylara dayanmalıdır, yoksa o çağdaki insanların çoğu kez ön yargılarla ağır biçimde sakatlanmış olan yorumlarına ve çözümlemelerine [tahlillerine] değil.

Bu bölümde ele alınacak olan coğrafya bölgesi, Kafkas Dağları dizisinin kuzeyindeki bozkır ile başlar, Doğu Anadolu'nun tümünü kapsayarak güneye doğru yayılır, doğuda İran Azerbaycanını içine alır ve batıda en azından [Osmanlı'nın] Sivas Vilâyeti boyunca uzanır [2]. Bu, çok geniş ve üzerinde birçok dilin konuşulduğu bir bölgeydi. Hristiyan toplumun temsilcileri şunlardı: özellikle Ermeniler, bunlar bölgenin tümüne yayılmış idiler; kendi ata yurtlarında yaşayan Gürcüler ve güneydeki dağlarda Keldanî'lerle Nesturi'ler [*3]. Rum/Yunanlılar sadece Karadeniz kıyısında, önemli sayılarda, bulunmaktaydılar [*4]. Bugün Ermenistan Cumhuriyetinin, Azerbaycan Cumhuriyetinin ve Gürcistan'dan bir bölümün yayıldığı, Transkafkasya [*5] denen Güney Kafkasyadan Kuzey Irak dağlarına kadar, müslüman nüfus, Türklerden ve Kürtlerden oluşuyordu. Güneydoğu Kafkasya Bölgesine ve Kuzeybatı İran'a yayılan Azerbaycan'da yaşayan Azerî Türkleri, çoğunlukla, Şîî müslümanlardı. Sünnî Türkler, Kafkasyadan güneye doğru uzanan bölgenin uç bölümünde ve tüm Doğu Anadolu'da, Güneydoğu Anadolu hâric, çoğunlukta idiler; Güneydoğu Anadolu'da dahi kentlerde ve bazı kırsal alanlarda Sünnî Türk toplulukları vardı. Kürtlerin çoğunlukla göçebe ya da yarı göçebe olmalarına karşılık, yerleşik yaşama geçmiş, kırsal kesimde ya da kentlerde yaşayan Kürtler Güneydoğu Anadolu'nun kentlerine, köylerine yayılmış idiler. Kürt aşiretleri Doğu Anadolu'nun tümünde dolanıp duruyor ve Erzincan güneybatısına düşen Dersim'de [şimdi, Tunceli] ve Van ilinde, Kuzey Irak'ta, Güneybatı İran'da yoğun bir kitle oluşturuyordu.

Kafkas Dağlarının, Karadeniz "doğu kıyıları"nın ve Hazar Denizi kuzeybatı kıyıları'nın müslüman halkı, genellikle Kafkasya halkları diye adlandırılan topluluklardan oluşuyordu. 19.

yüzyılın başlarında, bir zamanlar daha geniş araziye yayılmakta olan Çerkesler, Kuzeybatı Kafkasyanın çoğunluktaki halkı idiler. Hazar Denizi batı kıyısının ortasında ve dağlarındaki Dağıstan'da çeşitli boylar yaşıyordu: Çeçenler, Andi'ler, Avar'lar ve bunların yanı sıra Azerî Türkleri. Batı yanda, Gürcü dilleri ailesine giren bir dil konuşan Lâzlar, Batum yakınındaki kıyı bölgesinde, Rize güneyine kadar, yerleşmiş idiler. Yine Gürcü dilleri ailesine giren bir diğer dili konuşan Abaza'lar, Sohumkale merkez olmak üzere, daha kuzeydeki kıyı bölgesinin halkı idi. Kimi daha büyük toplulukların mensubu olan çeşitli başka boylar, Kafkasya'nın tümünde öteye beriye dağılmış bulunuyorlardı. Her ne kadar daha sonra göç nedeniyle yerleşim düzeni geniş ölçüde değişecek idiyse de, 1800 dolaylarında, müslümanlar hiç kuşkusuz en kalabalık dinsel toplumu oluşturmaktaydılar. Yalnız Gürcistanda ve Anadolunun küçük [adacık durumundaki] bazı bölgelerinde hristiyanlar çoğunlukta idi.

Kafkasyayı ve Doğu Anadoluyu incelerken farkedilir ki bu ikisini, siyasal sınırlara rağmen, tek bir bölge olarak ele almak mümkündür ve gereklidir. Şimdiki incelememizin kapsadığı yaklaşık 100 yıl boyunca, Kafkasyanın ve Doğu Anadolunun tarihleri ve halklarının başına gelenler, ayrı ayrı inceleme ile, anlaşılamaz. Ekonomik, toplumsal, dil'sel ve dinsel açılardan bu bölgenin halkları arasındaki bağlantılar 1920'lere kadar hatta belki daha sonrasına kadar pek güçlü kaldı.

Rusya güneyinin ve Osmanlı doğusunun halklarının tarihleri arasındaki yakın bağlantıyı anlamak için, bu halkların tarihlerini, siyasal sınırlara göre değil dinsel toplumlara göre ele alarak incelemek gerekir. Anadolulu Ermenilerin ahvâlini anlamak, incelemeyi Erivan Ermenilerinin ahvâli ile bağlantılandırarak yapmazsanız, olanaksızdır. Pek çok göçmen, Osmanlı imparatorluğundan Rusyaya göçtü ve pek çok Ermeni Piskopos, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine bağımlılıktan, Eçmiadzin'deki Patrikhanenin bağımlılığına [*6], oradan yine geriye geçti; Ermeniler bakımından pek çok devrimci [Ermeni bağımsızlığı savaşçısı], kendilerine Türk Ermenisi ya da Rus Ermenisi demenin ancak siyasal anlamda [uyruğu bulundukları devleti kasdederek] doğru olabileceği ölçüde, sınırı o yandan bu yana, bu yandan o yana tekrar tekrar geçti durdu. Aynı şey, müslümanlar bakımından da, özellikle Güney Kafkasya'nın ve Doğu Anadolunun Türkleriyle Kürtleri bakımından, doğru idi. Her ne kadar müslüman göçlerinin çoğu, Güney Kafkasyadan çıkıp Doğu Anadolu'ya geçme göçü idiyse de; alış veriş, iş bulup çalışma amaçlarıyla ve aile bağlantıları nedeniyle önemli ölçekte süregiden göçler dahi vardı. Müslüman göçebeler, özgürce, siyasal sınırları aşıyorlardı. Göçe zorlanmış kişilerin [Anadolu'ya] yeni sızmaları, Anadolunun doğu yanındaki müslüman dindaşlara Kafkasyadan haberler ulaştırıyordu.

Rus ve Osmanlı egemenliğindeki Ermeniler, besbelli, hangi devletin uyruğu olurlarsa olsunlar birbirini kardeş sayıyorlardı. 1920'ler öncesinde din kardeşliğinden ayrı ve ona karşıt bir kavram olarak, aynı vatanın çocukları olma düşüncesinin Kafkasyada yahut Doğu Anadolu'da kayda değer bir kendini göstermişliği bulunduğu kuşkuludur. Doğuda, Kafkasyalı bir müslüman kendisini Kafkasyalı bir Ermeniye olmaktan çok daha fazla, Anadolulu bir müslümana yakın hissederdi ve tıpkı aynı yolda, Doğu Anadolulu bir Ermeni de Anadolulu müslümanlara değil Kafkasya Ermenilerine yakınlık, kardeşlik duygusu duyardı. Bu nedenle, Kafkasyada Rusyaya sadık müslüman uyrukların yahut da Doğu Anadolu'da Osmanlı imparatorluğuna sadık Ermeni uyrukların, çok sayıda olarak, varlığından söz etmek gülünçtür. Her iki bölgede, egemen siyasal düzene kendini uyarlamış olan ve sâdik hatta vatansever sayılabilecek müslümanlar ve Ermeniler vardı. Bununla birlikte, Ermenilerin ve müslümanların çoğu, din kardeşliği dışında, aşiret yahut köy halkına besledikleri yakınlık duygusunun üzerinde bir yakınlık duygusunu gerçekte bilmeyen köylüler ya da göçebeler idiler. Onların, mensup bulundukları dinsel topluma karşı gösterdikleri bağlılığı herşeyin

üstünde tuttıkları, Kafkasyadaki ve Doğu Anadolu'daki savaşlarda tekrar tekrar kanıtlandı.

Savaş zamanında Ermenilerle müslümanların duygu birliğinin kimden yana olduğu apaçık ortaya çıktı. Her iki grubun kime sâdik oldukları konusunda kuşkuya hiç yer yoktu. Müslümanlardan bazısının, özellikle Kırım Savaşı sırasında, Rusların yanında savaşmış bulunmasına [3] ve orta sınıftan birçok Ermeninin Osmanlı devletini desteklemesine rağmen, doğudaki Ermeniler ve müslümanlar genellikle kendilerine düşenin, dindaşlarının yanında yer almak olduğu düşüncesindeydiler. Bu, hem Kafkasya için hem de Doğu Anadolu için doğru idi. Kafkasyada, müslümanlar, savaş zamanında, Rus efendilerine karşı ayaklanmaları için Osmanlının yaptığı çağrıya uydular ve W. E. D. Ailen'in belirttiği üzere, Rus efendilerine karşı, gerek çete yöntemiyle gerek düzenli birlikler hâlinde, çarpıştılar:

(1. Dünya Savaşında) Çoruh ve Oltu Çayı vadilerinde pek karışık öğelerden oluşan bir halk vardı: Artvin, Ardanuç, Ardahan ve Oltu kentlerinde nüfusun ağırlıklı çoğunluğu hristiyan Ermenilerden oluşurken, kırsal alanda, müslümanlar çoğunlukta; bu müslümanlar arasında Lâzlar ve Acar'lar gibi Gürcü kökenli olanlar, Türkler, eski Tatar aşiretlerinin kalıntıları ve 1864'de o zaman sınırın Türkiye yanı olan yörede yerleştirilmiş Çerkesler bulunmaktaydı. Soy kökenlerine bakmaksızın bütün müslümanlar, özellikle istilâ edici bir ordu içinde [Türkler] geldikleri zaman Türklere destek sağlamaya şu ya da bu ölçüde hazır olduklarını gösterdiler. Böylece, Yukarı Sarıkamış'ın Çerkesleri, Türk askerlerinin yanında yer alarak, kendi taştan saklya'larında [*7] inatçı bir savunma savaşına girdiler ve yaylaların yoksul yerleşimcileri kendilerinde de pek kıt olan yiyeceği, Hafız Hakkı [Paşa]'nın tümenlerine, bu tümenlerin [Osmanlı ordularınca Enver Paşa'nın çılgın komutuyla Güney Kafkasyayı işgal etmek amacıyla yapılan ve felâketle sonuçlanan girişimde] Allahüekber Dağlarını aşmak için umutsuzca yürüdükleri sırada, ellerinden geldiğince, verdiler [4].

Daha 1700'lü yılların erken döneminde, Büyük Petro zamanında, bazı Ermeniler Rus politikasına ve Rus ordusuna hizmet etmeye başlamışlardı. Ermenilerin Rusya'ya güvenle bağlanması ve o yandan destek umar olması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak, yeşermiş, artmıştı. Kafkasya Ermenileri, daha Çar'ın bu bölgeyi istilâ etmesine yardımcı olmak üzere bir askerî birlik oluşturdukları Büyük Petro döneminde [5], Rus Çarlarına bağlılık ve destek sağlama sözü vermiş bulunuyorlardı. 1700'lü ve 1800'lü yıllarda, yöredeki yerleşimlerin sivil ve dinsel yönetim görevlileri, Kafkasyada müslüman Han'lıklarının Ruslarca istilâ edilmesini ve bunlardaki müslüman hükümdarların düşürülmesini desteklediler. Aynı dönemde, ilk kez olarak, Ermeniler, müslüman efendilerine karşı -bu kez İran Şahlığı söz konusu idi- Ruslar yararına casusluk ettiler [6]. 1796'da Derbend kenti Rus kuşatması altındayken, kentteki Ermeni halk, kenti su ile besleyen düzen hakkında istilâcılara bilgi ilettiler ve Rusların Derbend Han'ını yenmesine olanak sağladılar [7]. Bir Ermeni Patrik'i, [az önce dn. 6'da adı anılan] Argutinskiy Dolgorukov, 1790'larda, açık açık, Rusların "Ermenileri müslüman egemenliğinden kurtaracağı" yolundaki umut ve

inancını ilân etti [8]. İran ve Osmanlı imparatorluklarının Ermeni uyrukları, keza Rus imparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermeniler, 1827-29 savaşlarında ve Kırım Savaşında, İran'a ve Osmanlı imparatorluğuna karşı savaşmışlardır [9].

Osmanlı Anadolusundaki Ermenilere gelince, onlar dahi Rusyanın dâvasına bağılılıklarını ilk kez Ruslar yararına casusluk çalışmalarıyla gösterdiler. Doğu Anadolu'da yapılan bütün savaşlarda Anadolu Ermeniler sınırları geçtiler ve Osmanlı askerlerinin harekâtı üzerine [Ruslara] bilgi verdiler. Anadolu Ermeniler, 1827'de, istilâcı Rus ordularına yardımcı oldular; binlercesi, Anadolu'dan ayrılan Rus ordusunun peşi sıra gitti. Kırım Savaşı sırasında, Ermeniler, kuşatma altındaki Kars kentinin içinden Ruslara bilgi getirdiler. Osmanlı Anadolusunun yerlisi Ermeni yol göstericiler, 1877'de Rus istilâcıların önüne düştüler. Eleşkirt vadisinin Ermenileri 1877'de istilâcı Rus ordularına hoşgeldin töreni düzenlediler ve Ruslar giderken kendileri de yığınsal göçle onları izlediler [10]. Görüleceği üzere, 1. Dünya Savaşında, Doğu Anadolu'nun ve Kafkasyanın Ermenileri, tek bir toplum olarak, Ruslarla bağlaşıktırlar.

Anadolu'da Ermeni ayaklanmacıların Rusyaya güvenip bağlanması,[19.] yüzyılın ortasında Zeytun [şimdi: Kahramanmaraş iline bağlı ilçe merkezi Süleymanlı] ayaklanmasıyla açığa çıkmağa başladı. 1854 yılında, Osmanlılar Kırım Savaşında Ruslarla çarpışırken Zeytun ayaklanmacılarının Osmanlıya karşı savunma mevzilerini berkitmek üzere para gerektiğinde, Ermeni âsiler Ruslardan para yardımı almak girişiminde bulundular [11]. 1872'de Van Ermenileri "bir cemaat olarak" Kafkasyadaki Rus Kral Naibine yazı gönderip, kendilerinin kuracağı hükümet için destek dileği öne sürdüler. Rus devleti uyruğu olmak istediler ve somut eyleme geçerek silâh depolamaya başladılar [12]. Osmanlı Ermenilerinin Rus imparatorluğuyla ilişkileri, başlıca Ermeni ayaklanmacı kuruluşlarının, özellikle de Daşnaklar'ın (Daşnaktsutun) [*8] eylemleri içinde yürütülüyordu. Rus Ermenistanı, Osmanlıları hedef almış bir silâh depolama ve ayaklanma örgütlenmesi merkezi idi [13]. Ayaklanmacıların eylemleri, onların Ermeni kilisesiyle bağlantısı sayesinde çok geniş ölçüde kolaylığa kavuşuyordu. Bir örgüt gövdesi olarak Ermeni kilisesi, doğaldır ki, Osmanlı sınırının dışına da çıkmakta idi; çünkü iki Patriklik merkezinden biri Rusyadaki [Ermenistandaki] Eçmiadzin'de, diğeri İstanbul'da bulunuyordu. Din görevlileri, piskoposlar ve düşünceler, bu iki kilise merkezinin yetki bölgeleri arasında serbestçe bir yandan öte yana geçiyordu. Kilisenin olanaklarını kullanarak, ayaklanmacı din adamları, kolayca, Güney Kafkasyadaki ve Anadolu'daki ayaklanmacılar arasında olsun, Rus hükümetiyle ayaklanmacılar arasında olsun, iletişimi sürdürmüşlerdir. Ermeni ayaklanmacı hareketi içinde papasların ve piskoposların varlığı [14], Ermeni kimliğinin iki odağını, kilise ile çağdaş ulusçuluğu, yanyana getirdi. Bu durum, ayrıca, kilise dışı ulusçuluğu kutsadı ve Ermeni ulusçuluğuna, Doğu Anadolu'nun Ermeni köylülerince kolaylıkla anlaşılabilir bir dinsel içerik kazandırdı. Üstelik, kilise yöneticileri bir yandan da ayaklanma örgütüne destek sağlamakta idiler. Örneğin, Osmanlı-İran sınırının İran yanındaki Derik manastırı [*9] ayaklanmacı Başkeşişi, Akki diye de bilinen Bagrat Vartabed [*10] Tavaklian eliyle bir cephanelik ve Osmanlı imparatorluğuna karşı eylem yapan Ermeni ayaklanmacılar için sızma noktası olarak örgütlendi [15].

Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın birbirine göre uzantı durumunda olması, her iki bölgede birden patlak veren, görünüşte kendiliğinden ortaya çıkmış çatışmayı açıklar. Âdet edinilmiş anlatımı yeğleyen tarih kitapları, Doğu Anadolu'da ya da Kafkasyada dinsel toplumlar arasında çatışmanın her patlak verişini, kendi başına gerçekleşmiş bir olgu gibi gösterirler. Kendi tarihsel ve coğrafyasal bağlantılarından soyutlandıklarında bu çatışmaların açıklanması ancak akıl dışı duygusal patlamalara bağlanarak yapılabilir. [Şimdiye dek yazılmış

kitaplarda] Yalnız müslümanların Ermenilere saldırıları ele alınıp Ermenilerin müslümanlara saldırıları üzerinde pek az durulmuş bulunduğundan, yorumcular kolaylıkla, müslümanları ara sıra hristiyan öldürmek gereksinmesi duyan yabanîler olarak resimlemişlerdir. Aslında, tıpkı müslümanların Ermenilere saldırdıkları gibi, Ermeniler de müslümanlara saldırmışlardı ve bu saldırılar bazı olaylarda görünür bir tahrik yokken, hemen o sıralarda gerçekleşmiş bir haklılık nedeni yokken yapılmış idiler. Kimi zaman saldırı, akıl dışı bir hınç patlaması ürünü idi, ama büyük çoğunlukla her iki yan için kendi tarihlerinin bilincinde olmak nedenine dayanıyordu. Bu tarih nedeniyle ve gerek Kafkasyada gerek Anadolu'da olan biteni bildikleri için, Ermenilerle müslümanlar, kendi soydaşlarının birbirini yığınsal kıyımlardan geçirdiklerinden haberli idiler. Her iki yandakilerin karşı tarafça, yine büyük kitleler hâlinde, yurdundan kaçıp gitmeye ya da ölmeye zorlandığını biliyorlardı; ayrıca biliyorlardı ki toplumlar arası savaş onların kendi yöresine bulaşırsa kendileri de, düşmanlarını yenemezlerse, tıpkı başka yerlerdeki dindaşları ile aynı yazgıya katlanacaklardı. Bu, klâsik bir "kendi kendine gerçekleşecek" kehanet'tir: her iki yan, karşısındakini, eğer ben onu öldürmezsem o beni öldürecek bilinci nedeniyle öldürmekte idi ve ortada bulunan koşullar karşısında, sonuç, tümüyle tutarlı idi.

Kısacası, Ermenilerle müslümanlar arasındaki düşmanlığın tarihini anlamak için, tüm kapsamında Ermenilerle müslümanların egemenlik uğruna 100 yıl boyunca savaşmış bulunduğu, Kafkasya ile Doğu Anadolu'yu bir bütün olarak incelemelidir.

*1] "Avrupalı ve uygar görünüşüne bürünür" demek istiyor.

1] Ivan Golovin, The Caucasus, London 1854.

*2] Örneğin, belli bir yerde Türklerin şu kadar Ermeni'yi ya da Ermenilerin şu kadar Türkü kıyımdan geçirdiği iddialarını değerlendirebilmek için, o yerde çatışma öncesinde kaç türkün, kaç Ermeninin yaşadığını gösteren istatistikleri veren belgesel yayınlara bakmak gerekiyor; olaylar hakkında yerel görevlilerin kendi üstlerine gönderdikleri raporlara bakmak gerekiyor. 2] Kafkasyanın ve Doğu Anadolu'nun coğrafyası hakkında bkz. W. E. D. Ailen/Paul Muratoff, Caucasian Battlefields, Cambridge, 1953; J. C. Dewdney, Turkey: An Introductory Geography, New York, 1971; W. B. Fisher, The Middle East, London, 1950, 1978; John F. Baddeley, The Rugged Flanks of the Caucasus, London 1940; Al Kabk maddesi, E.I., 2. bsl., c. IV s. 350-351 (D. N. MacKenzie).

*3] Bu küçük azınlıklar hakkında bkz. Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s. 190-191.

*4] Buradaki "Rum" azınlığının soy ve kültür kökenleri konusunda bkz. Umar, a.g.e., s. 188-190.

*5] "Kafkas ötesi", yâni Rusyaya göre ötesi, Kafkas Dağlarının güney yanındaki bölge. Yazar, burada 19. yüzyıl sonunu ve 20. yüzyılın ilk iki onyılı'nı konu aldığı için hep di'li geçmiş kullanacak; oysa yöredeki müslüman topluluklarının yapısı bugün de geniş ölçüde aynıdır.

*6] Eçmiadzin, ileride de anılacak. Bu, şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti başkenti Erivan'ın 20 km. batısında küçük bir manastırlar, kiliseler kentidir.

3] Düzenli ordu mensubu bulunmayan müslümanlardan oluşturulmuş atlı birlikler -bunların içinde Kürtler ve dağlılar da vardı-, Kırım Savaşı sırasında doğu cephesinde Ruslarla birlikte [Çar devletine] hizmet etmişlerdir. Bkz. [Allen/Muratoff,] Caucasian Battlefields, s. 60, 67, 72 ve 83.

*7] Bunun ne olduğunu saptayamadım. Mehmet Yasin Çelikkıran, Çerkesçe-Türkçe Sözlük, Adige Yayınevi, Maykop (Gürcistan) 1992, olması gereken yerde (C=S harfinde, s. 146) böyle bir sözcük göstermiyor.

4] Caucasian Battlefields, s. 293.

5] Muriel Atın Atkin, The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iranian War, basılmamış Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1978, s. 7.

6] Atkin, s. 25-27. Atkin, ayrıca (s. 199, 200'de) 1800'lü yılların erken döneminde Ermeni kilisesinin Ruslardan yana destek sağlamasının başka örneklerini de kaydediyor:

Ermenilerle Gürcüler, özellikle de İran'da hısımları olanlar yahut orada iş ilişkileri bulunanlar, Rus yöneticileri yararına bilgi sağlayıcı değerli bir kaynak olma işlevini sürdürdüler ve böylece Rusyanın gerek siyasal gerek taktik belirleme kararlarını etkilediler. Argutinskiy Dolgorukov'un ölümünden sonra Ermeni kilisesinin Katolikos'u [Patrik'i] olan ve adaylığını Rusların desteklediği Daniel, Ruslara bilgi sağlıyordu. [Çar] Alexandr, açık seçik olarak, Çiçianov'a, Katolikos Daniel ve onun destekleyicileri ile bağlantıyı sürdürmesi, Daniel'in öğütlediklerini yapması talimatını vermişti. 1808'de Alexandr, Ruslara bilgi sağlayarak ettiği hizmet nedeniyle Daniel'e ödül olarak St. Anne nişanının birinci derece olanını verdi. Bunu izleyen birkaç yıl boyunca, Rusya sınırlarını Kura ve Araş ırmaklarına kadar yaymak için savaşıırken, Ermeniler sürekli olarak Rus yöneticilere haber gönderip onları müslümanlarca yönetilen Hanlıkları zaptetmeye ve Ermenileri müslüman zulmünden kurtarmaya teşvik ettiler.

Belki de Ruslar, Ermenilerin destek umarak bağlanabilecekleri tek güçlü hristiyan devleti idi, ama Rusların eylemleri kesinlikle kendi çıkarlarını gözetiyordu ve onların hristiyanlığı umursadıkları pek kuşkuludur. Örneğin, Atkin'm yapıtında, özellikle s. 30 ve 37' de, Kafkasyadaki erken dönem Rus politikasının ve Rus fetihlerinin gelişmesi hakkında verilen bilgiye bkz.

7] Atkin, s. 139.

8] Atkin, s. 144. Ayrıca s. 210, 219'a da bkz.

9] H. P. Pasdermajian, Histoire de l'Arménie, Paris 1971, s. 307 ve 309. Bazı Ermenilerin kendileri, belli ki, sağladıkları bu desteğin Kafkasyadaki Rus fetihlerinin gerçekleşmesini olanaklı kıldığı inancında idiler. Bkz. G. Pasdermajian, Why Armenia should be free, Boston 1918. s. 16.

10] Bkz. Caucasian Battlefields, s. 148 ve 149.

Rusya'ya giden Ermenilerin hepsi oradaki yaşantıdan hoşnut kalmış değillerdi. Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Taylor'ın raporuna göre, Ermenilerden birkaç yüz aile Rusya'dan Erzurum vilâyetine dönmüşlerdi (F.O. [Foreign Office, İngiliz Dışişleri Bakanlığı] belgeleri 195-799, No. 2, Taylor'dan Lyons'a yazı, Erzurum 19 Mayıs 1866). Burada hemen hemen kuşkusuz, dönen göçmenlerin sayısında abartma vardır. F.O. 195-1237, No. 2, Everett'den Trotter'a, Erzurum, 4 Kasım 1879 günlü yazıda, daha sonraki ters yönlü göçler hakkında verilen bilgiye de bkz.

Ermeni köylülerin Rusyaya beslediği bağlılık üzerine ilginç bir öykü için bkz. S.S. belgeleri No. 54. Bilâl N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, Ankara 1983, c. I (-1880).

11] Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963, s. 68.

12] Nalbandian, s. 81-82.

*8] Sözcüğün ilk harfi Ermeni yazımında ta'dır ve batı (Türkiye) Ermenicesinde T olarak okunur, bu örgüt Türkiyede Daşnak'lar diye değil Taşnak'lar diye bilinir. Ermenicedeki yazımı Türk yazımına Taşnagtzoutiun diye aktarabiliriz. Sözcük o dilde, Birlik, İttifak, Federasyon anlamlarına gelmektedir (taşn=sözleşme, anlaşma kök sözcüğünden).

13] Nalbandian, s. 173-176.

14] Örneğin, Nalbandian, ayaklanmacı piskoposlardan biriyle yüzyüze konuşmuştu; bu kişi, "Hınçak [Ermenice doğrusu: hnçag, çingirak, çağırma ve toplama çingırağı] devrimci partisinin ilk üyelerinden olmuş, Kilikia bölgesinin eski Başpiskoposu merhum Muşeg Seropian" idi (Nalbandian, s. 207. Ayrıca bkz. *Documents sur les atrocités Armeno-Russes*, s. 22-24). Ermeni ulusçuluğunun ve Ermeni umutlarının uyanmasında Amerikan protestan misyonerlerinin önemli yeri üzerinde bu kitapta durulamıyacaktır, ama konuya ilgi duyanlar Joseph L. Grabill'in *Protestant Diplomacy and the Near East* adlı, Minneapolis, Minnesota'da 1971'de basılmış yapıtına, özellikle orada s. 46-53'e bakabilirler.

*9] Bunu Mardin'e bağlı ilçe merkezi Derik ile karıştırmamalı. Anadoluda birkaç Derik vardır. Bu ad, Der-ik, Kürtçede "Kapı-cık"; Ermenicede (doğrusu Der-ig) "Efendinin, Tarının (=İsa'nın)-halkı" demektir.

*10] Kitabın özgün metninde Vardapet yazılmış. Doğrusu Vartabed'dir ve "Vaaz veren, hoca" demektir (din bilgisi öğretmek, vaaz vermek anlamındaki vartabedel fiiliyle bağlantılı sözcük).

15] Nalbandian, s. 174.

RUS YAYILMASI

Birçok yönden, Ermenilerle müslümanlar arasındaki düşmanlığın temelinde Rusların Kafkasyadaki yayılması vardır. Başka birçok yönden olduğu üzere bu yönden de Kafkasya bölgesiyle Doğu Anadolu birbiriyle bağlantılı idiler, çünkü onların her ikisi Rus İmparatorluğunun amaçladığı adım adım yayılışın birer basamağı durumundaydılar. Daha Rus fetihlerinin nisbeten erken bir döneminde, Gürcülerle Ermeniler, Rus yayılmasında onların doğal bağlaşıkları olarak göründüler. Güney-orta Kafkasyanın ortodoks hristiyan bir halkı olan Gürcüler, İran ya da Osmanlı imparatorluğunun kendileri üzerinde egemenlik kurmasından çekmiyorlardı. Bu korku ve hristiyan ortodoks Ruslarla doğal dinsel yakınlıkları, Gürcü yöneticileri, Çar'ın önce bağlaşıkları sonra uyrukları olmaya götürdü. Ermenilerin durumu farklıydı: Güney Kafkasya ile doğu Anadolunun her yanına dağılmış bulunuyorlardı ve 1800 dolaylarında, hiçbir geniş bölgede belirgin bir çoğunluk oluşturmuyorlardı. Ermeniler müslümanlarla aynı bölgelerde yaşıyorlar ve aynı ülkeyi tıpkı müslümanlar gibi kendi ülkeleri sayıyorlardı. Bu gerçek onları Ruslarla bağlaşıklık kurmaya götürdü, çünkü Rus desteği olmadan bir Ermeni vatani yaratılması amacına ulaşamazdı.

Olayların gerçek niteliğini anladıktan sonra, Rusların Kafkasyayı istilâ edişinin tarzını aklımızda yeniden kurgulayabiliriz. Görünüşteki amaç, Kırım'da yapıldığı üzere, Kafkasyada da, müslümanların nüfus çokluğu açısından ve siyasal açıdan egemenliği yerine hristiyanların nüfus çokluğunu ve Rusların siyasal üstünlüğünü geçirmek idi. Nüfus politikasının iki ana direği vardı: müslümanların sürülmesi ve hristiyan halkların yâni Kuzey Kafkasya'ya Slavların, Güney Kafkasyaya ve sonra da Doğu Anadoluya Ermenilerin göç ettirilerek yerleştirilmesi. Oysa bu gibi modellerin çoğunda olduğu üzere, gerçek çok daha karmaşık idi.

Kırım'da olduğu gibi, burada da amaç konusunda Çarlar arasında bir görüş birliği yoktu; diğer yandan, Ermenilerin bağımsızlık umutları, onları, Rusların emperyalist hırslarına hizmet edecek birer âlet kimliği yönünden pek güvenilirmez kılıyordu. Diğer emperyalist devletler gibi Ruslar da, başlangıçta, aşamaları bağlantılandırılmış bir yayılma plânı çerçevesinde genişliyor olmaktan çok, yabancı ülkelere yerleşmiş ticaret erbabını ve yerleşimcileri korumak isteğiyle kendi egemenlik alanlarını genişletiyormuş görünüşünde idiler. Ne var ki, daha sonra, artık müslümanların kendi yurtlarından sürülmelerinin Kafkasyadaki Rus yayılmasının esaslı bir parçası durumuna geldiği kuşku götürmez. Müslüman halk Çoğunluğunun Rus fethine ve egemenliğine güçlü bir direniş gösterdiği her yerde, bu müslümanlar, Rus devletinin baskısıyla ve ibret örneği olması istenen bir hışımla, ülke dışına gitmeğe zorlandılar. Rusların fethettiği yerlerde, cami yapıları kamulaştırıldı ve müslümanların dinsel hizmetlerine, hayır hasenat işlerine, okullarına parasal kaynak sağlayacak vakıflar dahi ellerinden alındı [16].

Sonra adı Elizabetpol olarak değiştirilen Gence kentini merkez edinmiş Han'lığın fethi, erken dönemdeki Rus politikası hakkında iyi bir örnek oluşturur. 1803'de, Ruslar Gence'ye saldırdı ve Han'ını yendi. Gerek Rus ordusunda yardımcı birlik olarak hizmet eden Gürcülere, gerek Rusların (Rus askerlerin) kendilerine, Gence ilindeki müslümanları kıyımdan geçirmek izni verildi [17] hatta bu işi yapmağa teşvik edildiler [18]. Yörenin fethinden sonra, müslüman yaşam biçimini aşağılamak için her çaba gösterildi, böylece müslümanlar kaçıp gitmekten başka seçenekleri olmadığı kanısına vardılar [19]. Bundan sonra, Ermeniler, Rusların eline geçmiş bölgede yerleşmeğe teşvik edildiler. Örneğin, Gürcistanın Ruslarca zaptından sonra, Çar Pavel, 1800 yılında Rusya ülkesine geçmeleri için Ermeni önderlerine çok çekici öneriler sunarak, Ermenileri Gürcistana çekti [20]. Ermeniler, yörenin Ruslarca zaptından sonra, Karabağ Hanlığının ülkesine de göçtüler [21].

16] Atkin, s. 144. Ayrıca bkz. s. 82, 242.

17] "Eğer Rus yöneticiler kıyımı durdurmak istiyor idiyse, [varlığı kuşkulu böyle bir istek, onların içinde kaldı;] bunu yapmak için hiçbir girişimde bulunmadılar" (Atkin, s. 259).

18] Atkin, s. 257-259.

19] Atkin, s. 263-264.

20] Atkin, s. 173-175.

21] Atkin, s. 111-112, dn. 254.

Belirgin nüfus hareketleri, sanılabileceği kadar olağan dışı değildi. Yüzyıllar boyunca, Kafkasyalı müslümanlardan yahut Ermenilerden çokça sayıda topluluklar, açlıktan, hastalıktan yahut kötü yönetimden kaçmak için ya da sâdece daha iyi yaşam koşulları bulabilmek için, öteye beriye göçmüşlerdi. Bu gibi nüfus hareketlerine ilişkin kanıtlar kıtır ve bu konudaki bilgi özellikle Rus vekayinâmelerinden geldiği için, zorunlu olarak, çarpıtılmıştır.

1820'li yıllar

Müslümanlarla Ermeniler arasında bir yüzyıl sürmüş savaşımın ciddî biçimde kendini göstermesi, 1827-29 Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarında olmuştur. Bu uzun savaşımın temel özellikleri, o ilk savaşta, tümüyle görüldü: Rusların Osmanlı ülkesini istilâ etmesi, Ermenilerin istilâcı yanında yer alması, müslümanların yüksek sayıya ulaşan ölümleri, müslümanların göçe zorlanıp sürülmeleri ve müslümanlarla Ermeniler arasında bir defacto [hukuksal dayanağı olmayan, fiilî] nüfus değişimi. 1827-29 savaşlarında, doğuda Rusların Erivan yöresindeki müslümanları sürmesiyle ateşi kıvılcımlanan dev ölçüde bir nüfus değişimi başladı. George Bournoutian, Rus fethinin sonucu olarak Erivan Hanlığında

gerçekleşen nüfus değişimiyle ilgili hesaplamaları yapabilmek için, İran ve Rus kaynaklarından yararlanmıştır. Onun Ruslarca yapılmış bir nüfus çalışmasına dayanarak vardığı sonuca göre, Hanlığın müslüman halkından yaklaşık 26 000 kişi (% 30), ya ölmüştü ya da göç etmişti [22]. Bournoutian, ayrıca, 1832'ye gelindiğinde Erivan'a 45 000 Ermeninin yeni göçmüş bulunduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: "Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde, yâni 1855-56'daki ve 1877-78'deki Rus-Türk savaşlarının Osmanlı imparatorluğundan [Erivan yöresine] daha çok Ermeni getirmiş olması üzerinedir ki Ermeniler bu bölgede sağlam bir çoğunluk oluşturabilmişlerdir" [23]. Böylece Ermeni çoğunluğunu oluşturacak bir kitle, şimdi Ermenistan Cumhuriyeti ülkesi olan yöreye geldi; bu çoğunluğu, Ruslar yaratmışlardır. 1827'ye kadar, Erivan yöresi, müslümanların (ağırlığı Türklerden olmak üzere) çoğunlukta bulunduğu, aşağı yukarı bugünkü Ermenistan Cumhuriyetinin ülkesini kapsayan bir İran iliydi. Müslüman nüfusun yok edilmesi ya da göç etme zorunda bırakılması, Rusların, bu yöreyi İran'dan ve Osmanlı imparatorluğundan gelmiş Ermenilerle yeniden nüfuslandırmasına olanak sağlamıştır.

Anadolunun Ermeni halkından çok sayıda bir kitle, Ruslar 1829'da [savaş sırasında girmiş bulundukları] Anadoludan ayrılırken, onların peşi sıra gitti. Bir tahmin, ayrılanları 90 000 kişi olarak gösteriyor [24]; belki bunda hafifçe abartma vardır, ama verilen sayı [abartma payını düşünerek de yorumlasak] Rus Kafkasyasına hristiyanlarca büyük bir göçün yapıldığını göstermektedir. H. F. B. Lynch, Erzurum ilinden 10 000 Ermeni ailesinin "1829 yılında Türkiyeden ayrılan Rusların peşi sıra gittiğini" ve bunların, yakın zamanda İran'dan [Rusya'ya] göçmüş olan 40 000 Ermeniye katıldığını belirtmektedir [25]. Kırım Savaşı sonrasında, yine çok sayıda Ermeniden oluşan bir göçmenler toplumu, Doğu Anadoludan ayrıldı. Yapılan andlaşma ile, Rusya-Osmanlı imparatorluğu sınırını belirlemek görevi verilmiş Avrupalılar Komisyonu üyeleri, Ermeni köylerini yarı yarıya oturuluyor buldular ve raporlarında, müslümanların, Ermenilere istilâcı Rusların yandaşı gözüyle baktığını söylediler [26].

Erivan'da olup bitenler, Osmanlı İmparatorluğunun doğu yanında kalmış bulunan müslümanların gözünden kaçmış olamazdı. Doğu Anadolunun köylüleri, kentlileri, [oradaki] savaşlardan etkilenmemiş de olsalar, oraya göçmen akışını elbette farketmişlerdi ve savaşta Rusların yaptıkları ettikleri üzerine anlatılanları duymuşlardı. Gerek Doğu Anadolunun Türkleriyle Kürtleri için, gerek Kafkasyadakiler için, Rusların amaçlarının ne olduğu artık pek açıkça belirginleşmiş olmalıdır.

22] George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828* (A political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erivan on the Eve of the Russian Conquest), Malibu, California, 1982, s. 69.

23] Bournoutian, s. 74. Ayrıca s. 39 ve 40'a da bkz. Bournoutian'ın incelemesi, Erivan Hanlığındaki durumu Rus fethine kadar ve fetih dönemini de içerir yolda, kusursuz biçimde ve özenle belgelendirilmiş olarak gözden geçirmektedir. Bu yapıt, diğer yandan, o dönemdeki Ermeni-Rus ilişkilerini de kısaca anlatan yararlı bir bölüm içeriyor. Özellikle, Ermenilerin Rusyaya sağladığı askerî yardım konusunda s. 27-29 ve s. 38-40'a; Ruslara karşı Ermenilerin beslediği çeşitli, az çok çelişkili duygular konusunda s. 41 ve 42'ye bkz.

24] "Kendilerine 40 000 [ne? altın para?] bağışlanmış olan 4 000 hristiyan ailesine, ordunun [Rus ordusunun] yanısıra gitme izni verildi ve ayrıca 10 000 aile bu yolu izlediler; böylece Muhammetçi efendilerinin zulmünden kaçarak göçen insanların sayısı 90 000'e ulaşmış oldu" (Tuğgeneral F. Monteith, *Kars and Erzeroum: with the Campaign of Prince paskiewitch in 1828 and 1829*, London, 1856). Monteith her ne idiyse, herhalde yansız bir tanık değildi; son deyişi de bunu gösteriyor. Başka tahminler için bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908, s. 222 ve 223.

25] H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies. Beyrut, Khayats Reprint, 1965, c. I. asdannadjian (yapıtında s. 308 ve 310'da) kaynak göstermeksizin, Salmas ve Urmiye'den 35 000 Ermeninin gelmiş bulunduğunu hesaplıyor ve 1828-29 savaşından sonra Osmanlı imparatorluğu ülkesinde, Eleşkirt, Bayazıt, Kars ve Van'dan 100 000 Ermeninin gelmiş bulunduğunu söylüyor. Bu ikinci gruptan Akhalkalek'e 40 000 kişi, Şirak'a 12 000 kişi, Erivan ile Sevan'a 25 000 kişi, kalanları da başka yerlere yerleştirilmiş.

26] F.O. [Foreign Office, İngiliz Dışişleri Bakanlığı] belgeleri, 195-562, No. 37, J. I. A. Simmons'ın 16 Kasım 1857 tarihli "Asyadaki Türk sınırında siyasal ve askerî durum üzerine rapor"u.

Kafkasyadan zorunlu göç

Rus istilâsından önce, Kafkasyanın müslüman halkı, esas itibariyle, Azerbaycan ile Erivan yöresindeki Türklere ve bölgenin geri kalanında [çeşitli] müslüman boylarından oluşuyordu. Boylara mensup olanlar topluluklarının en kalabalığı, Çerkesler, Abazalar, Çeçen-İnguş'lar ve Dağıstanlılardı [27]. Genellikle, daha küçük topluluklar, daha büyük topluluklarla bağlantılı idiler; özellikle de Çerkes toplulukları kendi içlerinde daha küçük aşiretlere bölünmüş bulunuyorlardı. Bunların tümü, tarih [bilinen tarihleri] boyunca geniş ölçüde bağımsız yaşamışlardı; zaman zaman Osmanlı'nın ya da İran'ın yüksek egemenliğini sözde kabul etmiş olmakla birlikte, bağımsızlıklarından asla vazgeçmemişlerdi. Osmanlı'nın ya da İran'ın egemenliği gerçekte kıyı bölgelerinin ve güney yandaki Hanlıkların, Emirliklerin (örneğin Gürcistandaki ya da Erivan yöresindekilerin) ötesinde kalan iç bölgelere hiçbir zaman sızamamıştı.

Rusya, Derbend ile Baku'yü 1722-1723'de ele geçirmiş olan Büyük Petro döneminden beri, Kafkasya'nın fethine ilgi göstermişti. Ancak, Petro'nun başarıları kısa ömürlü oldu ve Ruslar, İran hükümdarı Nâdir Şah tarafından o bölgeden çıkarıldılar; İran, 1735'deki Gence andlaşması ile, Derbend ve Baku'yü geri aldı. İki kentin, Gence (Elizabetpol) kenti ve yöresiyle birlikte kesin olarak Ruslarca zaptedilmesi ancak 1812'de gerçekleşmiştir [28]. Gürcistan, 1783'de Rusyaya bağımlı olmayı kabul etti [29]. Rusya, 1828 yılında İran'ı ve 1829 yılında Osmanlı imparatorluğunu yendikten sonra, Osmanlılarla İran'ı, kendisince Akhalkalek hisarının ve Erivan ilinin zaptedilmesini kabullenmek zorunda bıraktı.

Batum ve Poti kentleriyle bunların art-bölgesi dışında, eski SSCB'nin arazisinin tümü, 1829'a varıldığında, kâğıt üzerinde Rus imparatorluğunun eline geçmişti [30]; ama yörenin çoğu bölümü Ruslarca denetlenemiyordu. Kafkasyanın pek geniş olan dağlık iç bölümlerinde asla yengiye uğratılmamış aşiretler yaşamakta idi ve bunlar hiçbir zaman Rus egemenliğini kabul etmemişlerdi. Ruslar, 1830'larda, aşiretlere ait arazilerin kuzey sınır bölümlerini zaptetmişlerdi, ama pek zorlu Çerkes direnişiyle baş edemiyor ve iç bölümleri ele geçiremiyorlardı. 1836'dan başlayarak, Kafkasyadaki Rus varlığı, şanlı önder Şâmil'in ve ona körü körüne bağlı Çeçen ve Dağıstanlı izleyicilerinin oluşturduğu tehlikeyle karşılaştı [31]. Şâmil, dağınk aşiretlerden gelme yandaşlarını, bir yandan islâma dayanan bir diriliş savaşımı yürütmekle, bir yandan da kendisine karşı duran geleneksel Emîr'ler vb. takımını alt ederek, kendi içinde birlik gösteren bir karışım hâline getirmeyi başardı. Çok yetenekli ve acımasız bir önderdi, ancak yararlandığı desteği [kendi kişiliğine duyulan hayranlığa değil,] geniş ölçüde, Kafkasya aşiretlerinin Rus egemenliğine karşı direniş azmine borçlu idi. 1840'lı yıllar boyunca, müslüman dağlılar, ara sıra savaşlarda yenilmekle birlikte, kendi ellerindeki bölgelere Rusları sokmadılar. Çerkesler, özellikle yurtlarını ve ailelerini korumak için çarpıştıklarında, yaman savaşçı idiler. Düşmana aman vermezlerdi [*1], ama Ruslar da aman verici değillerdi. Ne var ki, Rusların çarpıştığı düşman, erkek savaşçıların yanı sıra, kadınıyla

çocuğuyla tüm halklar idi; oysa Kafkasyalı müslümanlar düzenli bir orduyla çarpışmakta idiler [32].

Kendisi de Kafkasyadaki kıyıma tanık olmuş bulunan [ünlü yazar] Kont Lev Tolstoy, Kafkasyadaki müslüman köylerinin Ruslarca fethedilmesini şöyle anlatıyor:

Avul'lara (köylere) gece karanlığında dalıvermek âdet edinilmişti; böylece, tam baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyordu ve gece karanlığının örtüsü altında Rus askerlerin, ikişer üçer, evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki bunları hiçbir resmî rapor görevlisi [raporunda] aktarmağa cesaret edemezdi [33].

Ancak Kırım Savaşında doğuda [Osmanlının doğu cephesinde] Osmanlının uğradığı yenilgiler bu yandan Ruslar için var olan tehdidi ortadan kaldırdıktan sonradır ki Ruslar, Kafkasyalı dağlılara karşı ezici son darbeyi vurmaya girişebildiler. 1857'de, Şâmil üzerine son saldırılarına başladılar. Bitkin düşmüş Çeçen ve Dağıstanlı aşiretler sonunda yenilgiye uğratıldılar ve Şâmil teslim olmak zorunda kaldı (25 Ağustos 1859). Arkasından, yenilme sırası Çerkeslere geldi.

1864 Mayısında, Rus denetimi artık Kafkasyanın tümünü kapsıyordu. Zaferi tamamlamak üzere, Kırım'da görülmüş her türlü şeyden bin beter yöntemlerle, Rusların göçe zorlama politikasının uygulanmasına sıra geldi. Her ne kadar Çeçenlerin bir bölümü de Osmanlı imparatorluğuna göç etmiş idiyse de, batı ve kuzey Kafkasyayı imparatorluğa sâdik bir hristiyan ülkesi hâline getirmeğe kararlı Rusların asıl göz diktiği, Çerkeslerin bereketli arazileri idi. Ruslar, Çerkesler için kendi köylerinde yaşam sürdürmeyi olanaksız kılacak bir saldırı ve zulüm dizisine başvurdular. Köyler önce talan ediliyor, arkasından yakılıp yıkılıyordu. Sürü hayvanları ve yaşam sürdürebilmek için gerekli başka herşey, halkın elinden alınıyordu. Rusların benimsediği yöntem, daha sonra Kafkasyada ve Balkanlarda tekrar tekrar uygulanacak olan, göçe zorlamanın klâsik yöntemi idi: evleri, tarlaları yak, yık; kaçmaktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma [34].

Kafkasyalı müslümanlara, bazan, ya Rus egemenliğinde kalarak Rusya imparatorluğu ülkesinin başka bir yerine göç etmek yahut da Osmanlı imparatorluğuna gitmek seçeneğinin verildiği oluyordu:

Bir Rus birliğinin Subaşı Çayı kıyısında (Çerkeslerden bir aşiret olan) Abadzekh'lerin köylerinden Tuba'yı ele geçirmesi üzerine, köy yerlileri kendilerine teslim olup tutsak edildikten sonra Rus askerleri tümünü öldürdüler. Kurbanlar arasında gebeliği ilerlemiş iki kadın ve beş çocuk da bulunmakta idi. Söz konusu birlik, Kont Evdokimoff'un ordusuna bağlıdır ve Pshiş vadisi boyunca ilerleyip geldiği söyleniyor.

Rus birlikleri kıyıda arazi işgal ettikçe, yerli halkın

orada kalmasına hiçbir biçimde izin verilmiyor ve hepsi ya Kuban ovalarına göçmek ya da Türkiye'ye gitmek zorunda bırakılıyor [35].

Gerçekten, Kafkasyalılar, Karadeniz limanlarına sürüler hâlinde yığılmışlardı. Çok acıklı koşullarda, sapır sapır ölüyor, onları Trabzon'a ya da Samsun'a geçirecek Osmanlı gemilerini beklemekte idiler [36]. Onların eski yurdu ıssızlaşmıştı; daha sonra, Rusyanın Slav bölgelerinden gelen göçmenlerle doldurulacaktı. [O ıssızlık döneminde] Kafkasyanın vaktiyle yerleşim alanı olmuş bölgelerinde bir bütün gün boyunca yürüyüp de hiç bir canlı kişi görmeme hallerinin olabildiği bildirilmiştir [37]. Ruslar, tasarladıklarının ne olduğunu ve bunu hangi yöntemlerle gerçekleştireceklerini gizlemiyorlardı. St. Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Napier'nin raporunda yazdığı üzere, "Rusyadaki devlet yayını gazetelerin bu konuda kullandığı dil, vicdanın ağzından değil yenginin ağzından konuşan bir dildir" [38]. Sonunda, Çerkes yurtlarının çoğuna Slavlar ve başka hristiyanlar yerleştirildi [39].

27] Bu halklar üzerine özetlenmiş kısa bilgi için bkz. Harry H. Walsh, Richard Weekes'in yayınladığı Ibero-Caucasian'daki Müslim Peoples: A World Ethnographic Survey, Westport, Connecticut, 1978, s. 174-180. Ayrıca, E.I., 2. bsl., c.II s. 21-23'de Ch. Quelquejay'nin yazdığı "Çerkes" maddesine ve orada dn. 2'de listelenmiş kaynakçaya bkz.

28] 1813 Gülistan andlaşması ile onlara bırakıldı.

29] Ancak bu yörenin gerçekten Ruslarca yönetilmesine başlanması 1800'li yılların başından önce gerçekleşemedi.

30] 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne andlaşmaları ile.

31] W. E. D. Ailen, Caucasian Battlefields adlı yapıtında (s. 107) Şâmil'i, "Savaş tarihinin en büyük gerilla önderi" diye nitelemiştir. Şâmil'in ve Kafkasyadaki ilk Rus fetihlerinin tarihçesi için, hâlâ o dönemin askerî tarihini en iyi işlemiş yapıt niteliğini koruyan, John F. Baddeley'in The Russian Conquest of the Caucasus'una (London, 1908) bkz. Kitabı okuyacak olanlar, Baddeley'in pek belirgin ön yargılı tutumlarını göze almalıdırlar. Orada (s. 18'de) yapıldığı üzere "Söz anlamaz Türk, daha da söz anlamaz Rus" diyebilmiş hiç kimseyi, yansız bir inceleme için dayanak edinme olanağı yoktur. Ayrıca, Leslie Blanch'ın halka yönelik [sulandırılmış] anlatımı The Sabres of Paradise, London, 1960'a da bkz. Şâmil ayaklanmasının [direnişinin demeliydi-Umar] Çağımızdaki en iyi analizi ve kusursuz bir bibliyografya kaynakçası, Paul B. Henze'nin, Central Asian Survey, c. 2 No. 1 (Temmuz 1983) s. 5-44'de yayınlanan, Fire and Sword in The Caucasus: 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers başlıklı inceleme yazısıdır.

*1] Aman sözcüğü Arapçadaki öz biçiminde (=Eman) ve gerçek anlamında, "can, mal güvenliği" demektir. Türkçedeki "Aman dilemek", buradan gelir, "Can ve mal güvenliği yönünden esirgenme dileğinde bulunmak" anlamındadır. Yazarın kullandığı "to give quarter" deyiminin Türkçede tam yerine oturan karşılığı, "aman vermek" oluyor.

32] Ruslara direniş göstermiş düzenli ordulara karşı uygulanan işlem (yâni, kıyımdan geçirme) konusunda bkz. Baddeley, [dn. 31'de anılan] Conquest, özellikle orada s. 55, 67, 89 ve 98.

33] Kont Lev Tolstoy'un bu bölümünü Baddeley, s. 446'da, ayrıntısıyla açıklamıştır. Tolstoy, anlatımını sürdürerek, 1852'den sonra Rusların, "insanca düşüncelerle" taktik değiştirdiklerini ve önce köyleri topçu ateşine tutup, Kafkasyalı erkeklerin direnişi kırıldıktan sonra, kadınlarla çocukları, düpedüz öldürüvermekten ise tutsak diye alıp götürdüklerini söylüyor. Daha sonra elde edilen belgeler göstermiştir ki Tolstoy'un, izlenen politika konusundaki bu izlenimi her olay için doğru değildi, çünkü 1860'lar boyunca dahi nice köyler tümüyle yakılıp yıkılmıştı. Ayrıca bkz. Atrocities Russes. Documents soumis à la Conférence de Constantinople, İstanbul

1877, s. 12-35.

34] F.O. [İngiliz Dışişleri Bakanlığı] belgeleri, 97-424, No. 29, Stevens'dan Russel'a yazı, Trabzon, 10 Ekim 1863. Ayrıca F.O. 881-1259'da Bulwer'dan Russel'a İstanbul'da 12 Nisan 1864 tarihinde yazılarak gönderilmiş yazı ekinde aktarılan, Çerkeslerce verilmiş dilekçeye, bir de F.O. 257-11 No. 8'deki Dickson'dan Eyre'ye yazılmış yazıya (Sohumkale, 29 Haziran 1864) bkz.

35] F.O. 97-424, No. 2, Dickson'dan Russel'a yazı, Sohumkale, 17 Mart 1864. Konsolos Dickson ve başkaları, Osmanlı imparatorluğuna yapılan göçlerin birçok örneklerini bildiriyorlar (F.O. 881-1259, Dickson'dan Russel'a yazı, Sohumkale, 13 Nisan 1864).

36] Comité de Bienfaisances des Emigrés Politiques de la [özgün metinde böyle; de la değil, des olacak] Ciscauciens en Turquie, Aperçu historique sur les Ciscauciens pendant la Guerre Mondiale, İstanbul 1918, s. 10.

37] F.O. 881-1259, Dickson'dan Russel'a yazı, Sohumkale, 22 Şubat 1864.

38] F.O. 97-424, No. 260, Napier'dan Russel'a yazı, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864.

Rusların öne sürdüğü, Çerkeslere iyi davranıyor olmak iddiasıyla ilgili olarak bkz. F.O. 97-424, No. 260, Napier'dan Russel'a yazı, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864. Napier Ruslara karşı pek yumuşaktı, ama onların anlattığı öykülerin doğruluğundan kuşku duyuyordu. Rus fetihlerinin ahlâk açısından dayanağı konusunda söyledikleri pek açık seçiktir: "Bu konuda Rus hükümetinin sürdürdüğü tutumun kuramsal açıdan haksızlığı üzerinde konuşmak boşunadır [bu besbellî birşey demek istiyor]. Rusların, Çerkes aşiretlerine ait yöreleri fethetme konusunda hiçbir hakkı, keza onları mülklerinden ve ayrıca bağımsızlıklarından yoksun etmek konusunda hiçbir hakkı yoktu. İşlenen haksızlık iki katlıdır" (F.O. 97-421, No. 260, Napier'dan Russel'a, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864). [Çevirenin notu. Emperyalizmin utanmazlığının pek ilginç bir belgesi. İngilizlerin Hintlileri ve daha nice halkı bağımsızlıklarından yoksun etmeğe hangi hakkı vardı ki bu açıdan Rus'u, şunu bunu kınamağa yüzleri olsun?]

39] Kıyılara Alman, Yunanlı ve Bulgar göçmenler de yerleştirilmişti. Bkz. Alan Fisher, *Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, c. 35 No. 3, 1987, s. 356-371.

Abazalar

Ruslar kendi kazanımlarının büyüklüğünü idrak edip, Kafkasya yaylaları üzerinde kendi askerî denetimlerini berkitmeğe koyulduklarında, müslüman aşiret halklarının Kafkasyadan sürülmesi yavaşladı. Bunun üzerine, Çerkeslerin ana göçünden üç yıl sonra, merkezinde Sohumkalenin bulunduğu yörede yerleşik Abazaların kendi yurtlarından sürülmesine sıra geldi. 1867'de Abazaları göçe zorlamak için onların başına musallat edilen yöntemler, öz olarak, daha önce [başka müslüman halklara karşı] kullanılmış bulunanların aynı idi. Rus askerleri Abaza köylerine geliyor, evleri yakıyor, sürü hayvanlarını ve öteki malları gasb edip götürüyor, Abazaların elinde ancak ölmeyecek kadar birşeyler bırakıyorlardı [40]. Abazalar etkili bir direniş gösterebilecek durumda değillerdi ve bu konuda yapılmış bütün girişimler çabucak başarısızlığa uğradı. Abhazistanda, durum hakkında bilgi toplamak amacıyla at sırtında bir uçtan ötekine yöreyi geçen İngiliz Konsolosu Gifford Palgrave'in açıkladığı üzere, Rusların bu halka karşı niyetleri, Kafkasyanın bütün müslümanları hakkındaki niyetlerinin aynı idi. Palgrave, Abhazistanın ve çevresindeki yörelerin müslümanlarından dörtte üçünün göçe çıkacağını saptadı. Kanısına göre, Ruslar, lüzümlü değerli arazilerdeki müslüman halkı oralardan söküp atmak amacını değil, bir andan da "Ülkesinin kıyı bölgelerine, açıktan

kıvranan ve tek meteliği olmayan bir 38] F.O. 97-424, No. 260, Napier'dan Russel'a yazı, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864. Rusların öne sürdüğü, Çerkeslere iyi davranıyor olmak iddiasıyla ilgili olarak bkz. F.O. 97-424, No. 260, Napier'dan Russel'a yazı, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864. Napier Ruslara karşı pek yumuşaktı, ama onların anlattığı öykülerin doğruluğundan kuşku duyuyordu. Rus fetihlerinin ahlâk açısından dayanağı konusunda söyledikleri pek açık seçiktir: "Bu konuda Rus hükümetinin sürdürdüğü tutumun kuramsal açıdan haksızlığı üzerinde konuşmak boşunadır [bu besbelli birşey demek istiyor]. Rusların, Çerkeş aşiretlerine ait yöreleri fethetme konusunda hiçbir hakkı, keza onları mülklerinden ve ayrıca bağımsızlıklarından yoksun etmek konusunda hiçbir hakkı yoktu. İşlenen haksızlık iki katlıdır" (F.O. 97-421, No. 260, Napier'dan Russel'a, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864). [Çevirenin notu. Emperyalizmin utanmazlığının pek ilginç bir belgesi. İngilizlerin Hintlileri ve daha nice halkı bağımsızlıklarından yoksun etmeğe hangi hakkı vardı ki bu açıdan Rus'u, şunu bunu kınamağa yüzleri olsun?] 39] Kıyılara Alman, Yunanlı ve Bulgar göçmenler de yerleştirilmişti. Bkz. Alan Fisher, Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, c. 35 No. 3, 1987, s. 356-371. 40] F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'e yazı, Trabzon, 16 Mayıs 1867. 36 bir andan da "Ulkesinin ıyı uumieiiiiie, açımıaiı luvraııan ve lck. meıeııııı umıayan bir dındaşlar yığını böylece fırlatılıp atılacak olan Türk devletini zor duruma sokmak" amacını gütmekte idiler [41]. Ruslar, Abazalardan binlercesini göçe zorladılar, ama birçoğunu da geride tuttular. Kırım Tatarları ve Çerkesler konusundaki deneyimlerinden, toptan göçe sürmelerin, yöre ekonomisi üzerinde ters bir etki yarattığını öğrenmiş görünüyorlar. Yaşlı erkeklerle kadınlar ve çocuklar göç etmeğe teşvik ediliyor yahut zorlanıyor iken, ekonominin gereksinme duyduğu güçlü kuvvetli erkekler geride tutuluyor ve zorunlu çalışmada kullanılıyordu. Arkada bırakılanların tam sayısı bilinmiyor. Abazaların önderlerinin iddia ettiğine bakılırsa, aileleri göçe zorlanmış binlerce erkek geride alıkonmuşlardı [42]. Bazan, aileler, bütün bireyleriyle sürülüyorlardı; bazı ailelerde ise, çalışabilecek durumdaki erkekler alıkonuyor, ötekiler gidiyordu. Her iki durumda, Kafkasyadaki Abaza aileleri ülkeyi terketmiş oluyordu ve [ülkede] bir Abaza ulusunun varlığı fiilen son bulmuştu, pek küçük bir bölümçük geride kalmıştı. Palgrave'in kaydettiği üzere, "Tek suçlan Rus olmamaktan ibaret bulunan bir ulusun böylesine yok edildiğine tanık olmak, çok acı verici" idi [43]. Kafkasyadaki yurtlarından sürülüp atılan Çerkeslerin ve diğerlerinin sayısı hakkında çok tartışma yürütülmüştür. Tatar ya da Çerkeş müslümanların özenli bir sayımı yapılmış değildi; bu nedenle, kaç kişinin göçe çıktığı söylenemez. Çeşitli tahminleri analiz edince [44], Ruslarca fethedilen ülkelerden aşağı yukarı 1 200 000 41] F.O. 97-424, No. 6, Palgrave'den Russel'a yazı, Trabzon, 17 Nisan 1867. 42] F.O. 97-424, Palgrave'den Barron'a yazı, Trabzon, 26 Eylül 1867. "Abazaların, zor kullanılarak, soyulup soğana çevrildikten sonra ülkelerinden sürül-melerine ilişkin olarak bütün anlatılanlar doğrulanıyor. Üstüne üstlük barbarca şeylerin yapıldığı konusunda ayrıntılı anlatımlar buna ekleniyor; sürgüne gidenlerin kendilerinin anlattığına göre, kendi memleketlilerinden nicesi, onları Türkiye'ye götürecek bahanesiyle ve zorla Rus gemilerine bindirildikten sonra, Türkiye yerine Kerç'e ya da Novorusiska'ya götürülmüşler ve sonra da oralardan Rusyanın iç bölgelerine sürülmüşlerdir. Geçmişte yaşanmış benzer olaylar bu gibi iddialardan birçoğunun doğruluğunu pek olası göstermektedir" (F.O. 97-424, No. 18, Palgrave'den Stanley'e yazı, 28 Mayıs 1867). 43] F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'e yazı, Trabzon, 16 Mayıs 1867. 44] MacCarthy, Bulletin of the Turkish Studies Association. Fisher (Emigration of Muslims), "Eğer [1857'de yapılmış] ve bütün Rusyayı kapsamına alan onuncu nüfus sayımına güvenilebilirse", felâketten etkilenen Kafkasya bölgelerinde halktan % 17-28 arasında bir bölümün göçe çıktığını söylüyor. Sayımın güvenilirliğinden kuşku duymakta haklıdır. Rusların, müslüman aşiretlerinin bireylerini gerçekten de sayımdan geçirmiş olabileceklerinden pek kuşku duyarım. Önemli ölçüde sayım dışı kalmış nüfusun varlığı olasıdır. Fisher, başka türlü olan

çeşitli tahminleri sıralıyor ve Ahmet Cevat Eren, *Türkiyede Göç ve Göçmen Meselesi* adlı yapıtında (İstanbul 1966, s. 68-75) göçmen gelmiş verkeslerin sayısı hakkında yapılmış birçok tahmini aktarıyor. Kemal Karpat, *Ottoman opulation 1830-1914, Demographic and Social Characteristic* adlı yapıtında (Madison, Wisconsin, 1985, s. 27 ve 67) ısrarla, daha yüksek sayılar veriyor. Kafkasyalının göçe çıktığını ve bunlardan 800 000 kadarının Osmanlı ülkesinde yerleşmek üzere sağ kalabildiğini [sağ olarak, Osmanlı ülkesine varıp iskân edilebildiğini] belirtmek akla yakın görünüyor [45]. Rus imparatorluğu, fethedilmiş müslüman ülkelerinin, soy yönünden kendisine daha yakın saydığı halklarca iskân edilmesinin önlemlerini aldı, çâresine baktı. Tıpkı Kırım'da Ruslarla Ukraynalıların nüfus içinde ana öge durumuna gelmesi gibi, eski Çerkeş ve Abaza ülkelerini de Ruslar, diğer Slavlar ve Kazaklar aldı [46]. Güvenilebilir sayılacak ilk Rus nüfus sayımı 1897'de yapılmıştır ve değişim üzerine gerçekleşen durumu saptamaktadır; artık hristiyanlar [bu ülkelerde] müslümanların karşısında bire ondan daha yüksek oranda çoğunlukta idiler [47].

Hastalık Yurtlarından çıkıp gitmeğe zorlanmış Çerkeslerin ve diğer Kafkasyalıların en kötü düşmanı, beslenme eksikliği yüzünden gelişen hastalıklardı. Çerkesler Rus denetimindeki limanlarda, gemilere gerçek anlamda istif edilmişlerdi. Kendilerine ne 45] Kafkasyalı müslüman göçmenlerin sayısı hakkında verilen bilgi, Kırım Tatarı göçmenler hakkında verilen gibi, tahmine dayanmaktadır. Doğruluğu kesin sayım yapılmamıştır ve tahminlerin değerlendirilmesi, geniş ölçüde, o tahmini yapmış kişinin güvenilirlik derecesine bağlı kalmaktadır. Ben kendi tahminlerim için, tarihçilerin yâni Kemal Karpat, Alan Fisher ve Mark Pinson'un verdiği malzemeye dayandım. Görünüşe bakılırsa, 1856 ile 1864 arasında, olasılıkla, yaklaşık 600 000 göçmen ve 1864'den sonra 200 000 göçmen sayısını kabullenmek doğrudur. Ancak, bu sayılar, sağ gelebilmiş göçmenlere ilişkindir. Kafkasyalılar arasında gerçekleşmiş olan korkunç ölçüde yüksek ölüm oram hakkındaki kayıtlar, bu oranın yaklaşık üçte biri bulmuş olmasının abartma sayılmaması gerektiğini gösteriyor. O nedenle, yola çıkmış 1 200 000 kişiden Osmanlı imparatorluğunda fiilen 800 000'inin iskân edilmiş bulunduğu yolundaki tahmin, akla yakın görünüyor. Şurası iyice bilinmelidir ki bu sayılar hiçbir bakımdan doğruluğu kesinlikle sağlam sayılar değildir. ([Başlıca dayanaklar için şunlara bkz.:] Fisher, *Emigration of Muslims*; Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili* [böyle yazılmış] *after the Crimean War, Etudes Balkaniques*, No. 3, Sofia, 1973, s. 72; ayrıca Karpat, *Ottoman Population*, s. 68-79 ve *The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes*, *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 1/2, 1972, s. 11. Keza bkz. *Comite de Bienfaisances des Emigres Politiques de la Ciscaucasie en Turquie, Aperçu Historique sur les Ciscauciens pendant la Guerre Mondiale*, istanbul 1918, s. 9-13). 46] Ne Çerkeslerin ne de Abazaların tümü çekip gitmişti. 1877-78 savaşı sırasında Ruslara karşı küçük çapta ayaklanmalar kendini gösterdi ve bunları Osmanlı imparatorluğuna yeni göçler, özellikle Abaza göçleri izledi (bkz. *Caucasian Battlefields*, s. 126-131). 47] [Nicolas Trointisky'rim yazımım düzenlediği] *Premier Recensement General de la Population de l'Empire de Russie*, 1897, St. Petersburg, 1905, s. 256-259. vardım sağlanmıştı ne de yiyecek içecek verilmişti [48] ve daha ilk uğranılan Osmanlı limanında, Trabzon'da, çiçekten, tifüsten ve iskorbüt'ten büyük sayılarda telef olup öldüler. 1863 kışında, Trabzonda günde yirmi ile elli arasında Çerkeş ölüp gidiyordu [49]. Gelen baharın en kötü günlerinde, ölenlerin sayısı günde 500'e çıkmıştı [50]; yalnız Trabzon'da ölenlerin sayısı 30 000'i bulmuş olabilir [51]. Samsun ve Sinop gibi diğer limanlarda karaya çıkmış olanlar da benzer [yüksek oranda] ölüm yazgısını paylaştılar. Göçün en yoğun olduğu zamanda, Samsunda günde 50 sığınmacı ölmekte idi [52]. Osmanlı imparatorluğu, Çerkeslerin bu zorlanmış göçüne kesinlikle hazırlıksız yakalandı. Ülkede sağlık koşulları zaten en iyi döneminde bile gerçekten iyi denebilecek halde olmaktan uzaktı

[53] ve devletteki genel yoksulluk, destek sağlayıcı para yardımı yapılması yahut yiyecek içecek sağlanması konusunda olanakları pek kısıtlıyordu [54]. 48] Rusların, gemilere binen Çerkeslere yardım sağlamak ya da onları umursamak konusundaki duyarsızlıkları üzerine bkz. F.O. 97-424, No. 287, Napier'dan Russel'a yazı, St. Petersburg, 1 Haziran 1864. 49] F.O. 97-424, Stevens'dan Russel'a yazı, Trabzon, 21 Aralık 1863. F.O. 195-812, Stevens'dan Erskine'ye yazı, Trabzon, 26 Şubat 1864. F.O. 195-812, No. 8, Stevens'dan Buhver'a yazı, Trabzon, 7 Nisan 1864. 50] F.O. 97-424, Stevens'dan Russel'a yazı, Trabzon, 19 Mayıs 1864. 51] Aperçu historique sur les Ciscauciens, s. 10. 52] F.O. 195-812, No. 10, Stevens'dan Buhver'a yazı, Trabzon, 19 Mayıs 1864 [özgün metinde 1964 yazılmış]. Ayrıca bkz.: F.O. 195-812, Stevens'dan Erskine'ye yazı, Trabzon, 13 Şubat 1864 ve F.O. 97-424, No. 9, Stevens'dan Bulvver'a yazı, Trabzon, 15 Nisan 1864. 53] "Mezarlıkların yakınlarındaki semtler, bu mezarlıklara ölümler gömülürken gösterilmesi gereken dikkatin gösterilmemesi ve bundan kaynaklanan sakıncalı sonuçlar nedeniyle oturulamaz olmuşlardır ve aileler tüm bireyleriyle konutlarından ayrılmaktadır. Kentin çeşmelerine su ileten kemerli ana su kanalında, bir Çerkesin suyun içinde yüzeduran ölüsü bundan birkaç gün önce bulunmuş ve o su kanalı murdar olmuştur [kullanılamamaktadır]. Caddeler ve sokaklar perişan derecede pis durumdadır; yiyecek kıtlaşmakta ve pahalılaşmaktadır, yakacak hiç bulunmamaktadır, bütün bu haller sefaleti arttırmakta ve hastalığın yayılmasına olanak sağlamaktadır" (F.O. 881-1259, Stevens'dan Russel'a yazı, Trabzon, 17 Şubat 1864). 54] "Çerkeslerin yığın halinde ve birdenbire Osmanlı ülkelerine göç etmekte bulunduğundan haberiniz vardır. Rus devleti bu yiğit ve bağlılıklarında ölesiye sâdık, ama bir şeyi, yâni özgürlüğü yahut hiç değilse yabancı bir düşmanın boyunduruğu altında sürdürülmeyecek bir yaşamı, yalnız bunu, vatandan bile daha değerli sayan ulusun ülkesini kendisi edinmiştir. Bu halk, Elllerinde bulunan üç beş Doktoru ve bulabildikleri ilâçları göndermek dışında Osmanlılar birşey yapabilecek halde değillerdi. Her ne olursa olsun çiçekle tifüs için tedavi çâresi [henüz, dünyada] yoktu. Tek çâre [hastalığı birbirine bulaştırmamaları için] göçmenleri Karadeniz kıyılarındaki sığınmacı kamplarından alıp imparatorluk ülkesi içinde öteye beriye dağıtmaktı [55]. Osmanlılar onları Karadeniz limanlarından, iskân [özgürlüklerini] savunmaları ile ölümsüzleşerek kıyılara doğru çekilmekte ve bitişikteki imparatorlukta [Osmanlı imparatorluğunda] sığınma yeri bulmaya çabalamaktadır. Kısacası, Çerkeş yurdu elden gitmiştir; şimdi yapılacak iş diye kalan, Çerkesleri kurtarmaktır. Osmanlı hükümeti kendilerine sığınma olanağı sağlamaya isteklidir. Ancak, siz Lord hazretlerinin bildiği üzere, bunu yapabilmek için gerekli araçları [olanakları] kıttır; şimdiye dek yapmış bulunduğu -bu da, [yapılması mümkün olabilecekleri düşünürsek] nisbeten azdır- 200 000 kişinin ölümünü önleyememek pahasına yapılmıştır" (F.O. 881-1259, Bulvver'dan Russel'a yazı, İstanbul, 3 Mayıs 1864). 55] Osmanlı imparatorluğu, pek güçlü olasılıkla, kendisinde verecek pek az şey bulunduğu halde, sığıntılar için elinden geleni yapmağa çırpınırcasına çabaladı. Osmanlı arşivleri, gelen göçmenlerin kalkındırılmasına katkıda bulunmak için hükümetçe alınmış kararlara göndermede bulunan tasnif edilmiş kayıtlarla doludur [çeşitli devlet yazışmalarında, bu gibi kararlara gönderme yapılarak onların gereğine göre işlemler yürütülmüştür ve o yazılar şimdi tasnif edilerek arşivlerde araştırmacının incelemesine hazır tutulmaktadır]. Devletin, [meşrutiyetin ilân edilmesiyle Meclis-i Meb'usanın açılması öncesinde, tanzimat döneminde Meclis-i Vâlâ vb. adlarla oluşturulmuş bulunan ve atanmış kişilerin görev yaptığı] Meclis'leri, sığıntılara yardım konusunda yapılmış tartışma ve oturumlara pek çok zaman ayırmışlardı [ve bu tartışmalar, tutanaklara geçirilmiştir]. Aşağıdakiler, bu gibi belgelerin örneklerinden birkaçıdır: Sığıntıların genel durumu hakkında: Cevdet-i Dâhiliye, Yıl 1280 No. 2157. (Bundan sonrakilerin hepsi İrade'ler derlemesi içindendir ve hangi meclis ile bağlantılı olduğu, yılı ve tasnif numarası gösterilmiştir) Meclis-i Mahsus, yıl 1280 No. 1220 ve 1279, yıl 1280 No. 837. Dâhiliye, yıl 1281 No. 36490 ve 37096. Meclis-i Vâlâ, yıl 1281 No. 23041, 23524 ve 23323. [Yine] Meclis-i Vâlâ, yıl 1282 No. 23885, 24004 ve 24269. Meclis-i Mahsus, yıl 1283 No.

25094. Meclis-i Vâlâ, yıl 1284 No. 26193. Sığıntılara gönderilen ilâçlar, Doktorlar vb. hakkında: Meclis-i Vâlâ yıl 1281 No. 23171 ve 23392. Meclis-i Mahsus yıl 1283 No. 24898. Dâhiliye, yıl 1285 No. 40688. Sığıntılarla ilgilenmek üzere gönderilen zaptiyeler ve diğer hükümet memurları hakkında: Metlis-i Vâlâ, yıl 1281 No. 23263. [Yine] Meclis-i Vâlâ, yıl 1282, No. 24727. Meclis-i Mahsus, yıl 1283 No. 25052. Sığıntılar için yaptırılmış camiler, onlara gönderilen hocalar vb. hakkında: Meclis-i Vâlâ, yıl 1281 No. 23217, 23518, 23617. [Yine] Meclis-i Vâlâ, yıl 1282 No. 24322. Meclis-i Mahsus, yıl 1283 No. 24791 ve 24886. Bunlar, Kafkasyalıların göçmen gelişine karşı Osmanlıların gösterdiği tepki [ve aldığı önlemlere, yaptıklarına] ilişkin belgelerden seçilmiş sadece birkaç örnektir. Yazık ki, Osmanlı belgeleri bize Osmanlıların konuya gösterdiği ilgi ve üstlendikleri giderler dışında pek birşey anlatmıyorlar. Bu belgeler, görevlendirilmiş memurların adlarını ve harcanan para tutarlarını gösteriyor ama sığıntıların durumu hakkında pek az şey anlatıyorlar. Osmanlılar, çeşitli illere iskân ettikleri göçmenlerin sayıları hakkında tam bilgi veren kayıtlar tutmağa özen göstermişlerdir (göçmen gelenlerin sayımdan geçirilmesine ilişkin edilecekleri yerlere gönderdiği süre boyunca da Çerkeslerin telef olup ölmeleri önlenemedi. Ölümle ilgili kayıtlar, taşıma gemilerinde, hastalıktan ileri gelen ölümlerde üç kişiden birinin hatta bazan daha fazlasının öldüğünü gösteriyor. Bir rapora göre, Çerkeslerden 2 718 kişilik bir topluluk Kıbrıs'a gitmek üzere Samsun'dan iye bindirilmişlerdi; bunlardan 202'si Samsun ile İstanbul arasında öldü, 528'i y İstanbulda gemiden indi, Kıbrıs'a doğru yolculuğu sürdüren 1 988 kişiden 637'si daha yolculuk sırasında öldü [56]. Kıbrıs'tan yazılmış bir diğer rapor, sözü edilen bu gemi dolusu Çerkeslerin yazgısı hakkında başka bilgiler içeriyor: "Karaya çıkanların yandan fazlasının öleceği belliydi, gerçekten de günlük ölümler 30 ile 50 arasında süregitti" [57]. Abazalann Karadeniz limanlarına varışı zamanında ise, Osmanlı hükümeti daha iyi hazırlıklı idi. Süregiden parasal sıkıntılara rağmen, Osmanlılar Abazalara daha özenli ilgi gösterebildiler ve onların [Abazalann] arasında hastalıktan ileri gelen telefata az sayıda oldu. Sığıntıların sayısı da, daha önceki göçte görüldüğüyle karşılaştırıldığında, çok daha azdı ve bu durum hiç kuşkusuz selâmet sağlayıcı bir etki yarattı [58].

Göçün Osmanlı imparatorluğu üzerindeki etkileri Yüzbinlerce Kafkasyalı göçmenin sel basar gibi akıp gelmesi, elbette ki, imparatorluk ülkesinde yerleşik olan insanların yaşamı üzerine pek büyük bir etkide olarak hükümetin yaptığı düzenlemelere ilişkin, Meclis-i Vâlâ yıl 1281 No. 23167'deki İrade'yi inceleyiniz); bu kayıtlardan birçoğu Osmanlı arşivlerinde incelenebilecek durumdadır (örnekler için, yukarıda, sığıntıların genel durumuna ilişkin olarak bilgi veren kayıtlar hakkında yaptığımız yollamalara bkz.) Ne var ki, Çerkes sığıntılar hakkında [sırf sayısal bilgi değil her birinin kimliği hakkında bilgi veren] özetlenmiş sicil niteliğinde herhangi bir belge şimdiye dek bulunmuş ve [Osmanlı arşivlerinin içeriğini gösteren listelerde] tasnife sokulmuş değildir. Böyle siciller bulunacak olsa bile böyleleri olsa olsa çeşitli Osmanlı illerine ulaşmayı başarabilenler hakkında bilgi veriyor olacaktır; onlarla birlikte yola çıkmış pek kalabalık sayıdaki diğerleri [yollarda ölüp gidenler] hakkında değil. (Sığıntıların olasılıkla ulaştığı sayılar hakkında Fisher'ın Emigration of Muslims yapıtına bkz.) 56] F.O. 97-424, Dickson'dan Stuart'a yazı, Pera [Beyoğlu, İstanbul] 5 Aralık 1864. Ayrıca Dickson'ın aynı dizi içinde yer alan, 9 Ekim 1864 tarihli, 74 206 Çerkes'i bunların ulaşım yerlerini listeleyen gönderisine [yazısına] bakınız. ve 57] Konsolos vekili R. H. Lang'ın F.O. 97-424 No. 81'de, Stuart'tan Russel'e gönderilmiş ve Therapia [Tarabya, İstanbul], 30 Ekim 1864 günlü yazı içinde yer alan raporu. 58] Bkz. F.O. 97-424, No. 9, Palgrave'den Stanley'e yazı, Trabzon, 26 Nisan 1867 ve F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'e yazı, Trabzon, 16 Mayıs 1867. bulundu. Hemen kendini gösteren etki, imparatorluğun Karadeniz limanlarında [liman kentlerinde, göçmenlerin getirdiği] hastalıkların yayılmasıydı. Çerkesler, Trabzona gelirken, kendileriyle birlikte tifüs'ü de getirmişlerdi; koşullar bir aralık öylesine kötüleşti ki [Trabzonun] bütün halkı, kentten kaçtı

[59]. Ticaret yaşamı tümüyle felce uğramıştı ve ekmek kıtlığı başgöstermişti. Samsunda bile olağan zamanlara göre daha az ekmek bulunabiliyordu, çünkü bu kentte bütün fırıncılar fırınlarını kapamış, Çerkeslerin getirdiği tifüs ve çiçek hastalıklarına yakalanmamak için [kentten] kaçmışlardı [60]. Aralık ile 1864 yılı Şubatının ortası arasındaki dönemde Trabzon'da hastalık nedeniyle ölenlerin sayısına ilişkin olarak Tablo I'de aktardığımız sayılar gösteriyor ki yörenin yerlileri, her ne kadar göçmenler arasında görüldüğü kadar yüksek oranda ölüm felâketine uğramamış idiyse de, kendi geleceklerinden pek korkmalı idiler. Çerkeslerin iskân edildiği her yerde, yerli müslümanlar arasında da böylesine [yüksek sayıda] ölümler görüldü. Önceleri, sığıntılar, kamplarda ya da kamu yapılarında, ticaret yapılarında bir arada olmak üzere yerleştiriliyordu. Daha sonra kırsal alanlara dağıtıldılar ve kamplarda yoğunlaşmış hastalığı yaydılar: 59] F.O. 195-812, No. 9, Stevens'dan Bulwer'a yazı, Trabzon, 15 Nisan 1864. 60] F.O. 195-812, No. 10, Stevens'dan Bulwer'a yaz., Trabzon, 19 Mayıs 1864. 61] F.O. 195-812, No. 4, Stevens'dan Erskine'ye yaz., Trabzon 17 Şubat 1864 ve F.O. 97-424, No 3, Stevens'dan Russel'a yaz., Trabzon, 17 Şubat 1864. Haziran ayında, içlerinde ishalin [dizanteri kastediliyor] ve tifüs'ün pek yayılmış bulunduğu 2000 Çerkes göçmen, Uşak'a geldi. Bunlar önce han'lara ve yerlilerin [zaten] kalabalık sayıda insan oturan evlerinde barındırıldılar, ama sonra kentin kuzeydoğu yanındaki köylere dağıtıldılar. Bunların yerli halkla temasa gelmesi, önce barsak rahatsızlıklarını, çok geçmeden de tifüs'ü yaydı. Altı aylık bir süre içinde (Hazirandan Kasım'a kadar) 500 müslüman hastalığa yakalandı, bunlardan 200'ü öldü; hristiyanlardan da 100'ü hasta oldu ama onların içinde yalnız 20'si öldü [62]. Tüm imparatorluk ülkesindeki köylerde, Çerkeslerin göçmen gelişinin etkileri duyuldu. Osmanlılarda, yeni gelenlerin iskânı sorunuyla başa çıkmak için ne yeterli finans kaynağı ne de yönetim örgütünde uzman insan gücü vardı; bu nedenle, kendi yörelerine gönderilen Çerkeslerin derdine derman olma işi yerel birimlere bırakıldı. Köylülerin çalışmasıyla ve giderini üstlenmesiyle, evler yapıldı, tahıl sağlandı; onlara [yerlilere] kendi çileleri için üstelik bir de bedel ödemek zorunda bırakılmışlar gibi gelmiş olmalı, çünkü Çerkeslerin iskân edildikleri yörede talana giriştikleri söylentisi çabucak yayıldı. Köylü takımından, evvelce var olmayan bir yükümlülük getirilmesiyle yeni ödemeler istenmesi besbelli ki öfkeye yol açar; ama, kendilerinden korkmak için nedenleri varken yanbaşılarına iskân edildiğini gördükleri bazı kimseler [göçmen gelmiş Kafkasyalılar] için bir de kendilerinin [gider katkısı vb. olarak] ödeme yapma zorunda kalmaları, iskân alanı seçilmiş köylerin nice zamandır ne çileler çekmiş Anadolu, Bulgar, Suriyeli köylülerine bile katlanılmaz ölçüde aşırı ağır gelmiş olsa gerek [63]. Kafkasya limanlarının Ruslarca ele geçirilmesi ve gerek kentlerde gerek kentlerin art ülkelerinde müslüman nüfusun yerine hristiyanların geçirilmesi çok büyük ekonomik kopukluklara yol açtı. Doğu Karadeniz yöresinde geleneksel ticaret ilişkilerinin çoğunu müslüman tacirler yürütmekteydi; Rusya, müslümanların ticaret etkinliği son bulsun diye elinden ne geliyorsa yaptı. Rus eylemleri çoğu kez zorbaca hatta katilce idi. Osmanlıların kıyı ticareti yürüten takaları Ruslarca tahrib ediliyordu ve bu da geleneksel modelde balıkçılık ve ticaret etkinliğine zarar veriyordu [64]. Ama Rusların müslümanlarca yürütülen ticarete karşı sürdürdüğü etkinliğin ağırlıklı kaynağı yönetim örgütü idi. Abazaların göçe çıkması sıralarında, Karadeniz kıyısında yaşayan Türk ticaret adamlarına yasa dışı vergiler yüklendi. Tacirlere, eğer bu vergileri ödemezlerse kendilerinin de Abazaların yanı sıra ülkeden kovulacakları söylendi [65]. 62] F.O. 97-424, Dickson'dan Stuart'a, Pera [Beyoğlu, İstanbul], 14 Aralık 1864. 63] Osmanlı Avrupasında Çerkeslerin iskânı yüzünden çıkan sorunlar hakkında bkz. Mark Pinson, Ottoman Colonization, s. 78-82. 64] F.O. 195-762, Stevens'dan Russel'a yazı, Trabzon 10 Ekim 1863. 65] F.O. 97-424 No. 6, Palgrave'den Russel'a yazı, Trabzon, 17 Nisan 1867.

Çerkesler Osmanlı imparatorluğunda Kırım Tatarları, Osmanlı imparatorluğunda yerleştikten sonra olağan yaşama çabucak geçmişlerdi. Başlangıçta duydukları iç sızısı geçince, Osmanlı hükümetinin sağladığı çiftliklere gittiler ve yeniden tarımsal üretim emekçisi kimliklerine döndüler. Dilleri ve gelenekleri, çevrelerindeki yerli Türklerden pek az farklı idi, sonuçta [kolayca] özümsebildiler. Onlarla Türk dostları arasında tek fark, çocuklarına anlatacakları anıların içeriğinde idi. Oysa, durum Çerkesler için böyle değildi. Çerkesler Türkçe konuşmadıktan başka, ağırlıklı olarak tarım emekçisi kimliğinde değillerdi. Tatarların tersine, onlar, imparatorluğun diline ve göreneklerine özümselemelerinin sağlanması gereken, dil açısından yabancı bir halk idiler. Çoğu, özellikle de kendilerine Balkanlarda yahut Anadolu'da bereketli topraklar verilmiş olanlar, yaratıcı bir varlık sürdürmek üzere, yerleşik yaşama geçtiler. Ancak yaşamalarına yetecek ölçüde verim sağlayan topraklara yerleştirilen bazı diğerleri ise, geçim yolu olarak talancılığı yürütmeye koyuldu ve bunların çevresindeki herkes, gerek hristiyanlar gerek müslümanlar, verdikleri zarardan dolayı çile çekti. Tatarların gelişi imparatorlukta olumlu etkilere yol açmışken, Çerkeslerin etkisi, hiç değilse ülkedeki yeni yaşantılarının başlangıç döneminde, alacalı idi [yarar sağlayanı da, zarar vereni de vardı]. Bir hayli zaman boyunca, bunların, Türk toplumunun yaşantısı içinde olağan bir parça niteliğiyle "durmuş oturmuş" halde bulundukları söylenemez.

OSMANLININ DOĞU İLLERİNDEKİ DURUM Osmanlı imparatorluğu gerçekte Doğu Anadolu'nun çoğu bölümünde etkin bir egemenlik kullanıyor değildi. Devlet, doğu nüfusunun yalnızca bir bölümü için, özellikle de kentlerin, kentler yakınındaki kırsal yörelerin ve sınır bölgelerinin nüfusu için önemli ve işlere karışan bir etkendi [ama diğer yörelerde varlığı belli belirsizdi]. Kırsal yörelerin çoğunda, Osmanlılık adına, fırsat buldukça, vergi toplayıcılar iş görüyordu, bir de pek kesin zorunluluk olduğu zaman, kendisine sonuncu aşamada başvurulacak bir askerî güç kullanımı devreye giriyordu. Osmanlı'nın doğu'sunda, asıl tehlike, dolayısıyla de asıl [hesaba katılacak] siyasal etken, ceza ile karşılaşmadan iş becerebilecekleri ortamların kendini göstermesi için sinmiş bekleyen çapulcu ögelerin sürekli varlığı idi. Bunlar, özellikle, göçebe ya da yarı göçebe Kürt aşiretleri idi ve Osmanlı hükümetinin kamu güvenliğini sağlamak açısından ana işlevi bu aşiretleri denetim altında tutmaktı. Osmanlılar, bu Kürtlerin etkinliklerini sürekli olarak dizginlemeye olanak verecek ne insan gücüne [yeterli sayıda askere] ne de parasal kaynağa sahip idiler; bu nedenle onlar üzerinde denetim kurmak için pek tipik biçimde Osmanlıya özgü olan bir yöntemden, güç kullanımıyla desteklenmiş rüşvet sisteminden yararlanıyorlardı. Aşiret başlarının Osmanlı düzenine bağlılığı onlara onurlu unvanlar, makamlar ve para verilmesiyle sağlanıyordu. Az çok durgun zamanlarda Kürtlerin kendi aralarındaki sorunları kendilerinin çözmesine göz yumuluyordu. Bu aşiret başları, sahip oldukları arazileri ortakçı durumundaki müslüman ve hristiyan çiftçilere işletiyor; el işleri ve yiyecek ürünlerinde pazarlama işletmeleri çalıştırıyor ve pek çok sayıda hayvan içeren sürüler besletiyorlardı; bunların hiçbirine devlet karışmıyordu. Ancak Kürt aşiretlerinin fiilen ayaklanması ya da talan akınlarına girişmesi durumunda onların üzerine Osmanlı birlikleri gönderiliyordu [66]. 66] Örneğin, Hakkâri'de Kürtlerin 1879 yılındaki ayaklanması konusunda bkz. F.O. 195-1237, No. 80, Trotter'dan Layard'a yazı, Erzurum, 5 Eylül 1879. Keza, F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a yazı, Van, 19 Ağustos 1879; F.O. 195-1237, No. 83, Trotter'dan Layard'a yazı, 12 Eylül 1879, özellikle de Diyarbakır'daki Yüzbaşı Clayton'dan gelen, buna eklenmiş iki metin. F.O. 195-1237 Kürt ayaklanması üzerine verilmiş başka birçok haberi de içeriyor; bu ayaklanma Kürtlerin Osmanlı düzenli birliklerince yenilmesi ve önderlerinin Arnavutluğa sürülmesi ile sona erdirilmiştir. Kürtlerin Osmanlı ordusuna ve yerel müslüman ya da hristiyan nüfusa karşı tutumu C.B. Norman'ın Armenia and the Campaign of 1877 adlı, Londra'da 1878'de yayınlanmış yapıtında pek geniş biçimde ele alınmıştır. Ancak, Normann pek hızlı Türk düşmanı ve Rus dostu duygularının,

onun tarafından yazılmış herşeyi bulutladığını göz önünde tutmak gerekir. Bu yazar, örneğin, 1877-78 savaşının çıkmasında Türklerin sorumlu olduğuna inanıyordu. Nonnan, özellikle Kürtlerin yakıp yıkıcılığından [müslümanlar ve Türk yönetimi aleyhine sonuç çıkarmak için] örnekler vermeğe çabalamıştır. Zaman zaman, köylüler için çözümlenmesini kendileri üstleniyor ve kendilerine zulmedenlerden [talancı Kürt Beylerinden], plânlı hareketle, öç alıyorlardı. (Bkz. F.O. 78- 2992, No. 3, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 18 Ocak 1879). 1890 sıralarında Osmanlı doğu'su, ayrıca Kürtler ve Ermeniler üzerine bilgi edinilecek en iyi kaynaklardan biri, Bilâl Şimşirin, British Documents on Ottoman Armenians adlı, Ankarada 1983'de yayınlanmış olan ve c.I'de 1880'e kadar geçen dönemi, c. H'de 1880- 1890 dönemini ele alan, bundan böyle British Documents I ve British Documents II diye yollama yapılacak çalışmasının [bu] ilk iki cildidir. Burada yapılan yollamalar, sayfalara değil, belgelerin sayışmadır. 45 Başarılı olursa, bu gibi baskınlar bazan, ayaklanmacı [çapulculuğa girişmiş] aşiret Şeyh'inin asılmasıyla sonuçlanıyordu. Ancak daha çoğunlukla, sonuç, Şeyh'in İstanbul'da yahut başka yerde oturmağa zorunlu tutulup kendisine yüklü bir gelir bağlanması oluyordu; böylece Osmanlının başındaki karmaşık dertlere bir de [şeyhin yakınlarınca güdülecek] sürekli bir kan dâvasının eklenmesi engellenmiş oluyordu. Doğu'daki bu yapısal durum, değişmeden süregidiyordu. Gerçek anlamda değişiklikleri sağlayabilmek için, ordunun, sürekli biçimde Kürtleri denetim altında tutarak, doğu illerinde kalması gerekirdi. Kürtleri karışıklık çıkarıcı bir öge olarak nitelemekte ihtiyatlı davranmalıdır. Karışıklık çıkarıcı bir güç kimliğinde olanlar, aşiret topluluklarıydı ve onların bağlılıkları kendi aşiretleri çerçevesinde idi. Aralarında Kürt kimliğine dayanan bir bağlılık yoktu. Aşiretler işbirliğine girmiş iseler, bu, varlığı hakkında hiçbir kanıtın bulunmadığı bir etnik bağlılık yüzünden değil, karşılıklı çıkarları nedeniyle idi. Diğer yandan Kürtçe konuşanların büyük çoğunluğu hiçbir zaman herhangi bir ayaklanmaya bulaşmamışlardı. Onlar, dine ve devlete ilişkin duyguları tıpkı etnik Türk toplumundan olan toprak işleyicilerin ve sürü besleyicilerin duygularının öz yönünden aynı olan, toprak işleyiciler, sürü besleyiciler idi. Ayaklanmış aşiretler, Türkçe konuşan halkın olduğu kadar onların da yaşamları ve geçimleri için bir düşmandı. Bu kitapta, karışıklık çıkarıcı Kürtlerden söz edilirken kastedilen, elbette ki, çoğunluğu oluşturan, o gibi Kürtler değildir. Doğu illerinin Ermenileri, çoğu kez, kırsal alanda Kürtlerin [yerel Kürt Beylerinin] ve Osmanlı hükümetinin egemenliği altında olmakla birlikte, eylemsel bir özerklik elde etmek için Osmanlının güçsüzlüğünden yararlandılar. Güneydoğunun dağlık bölgelerindeki Ermeni köyleri genellikle herhangi bir dış denetime gerçekte tâbi bulunmuyorlardı. Bu, özellikle [bugünkü Kahramanmaraş ilindeki, daha önce sözü edilen] Zeytun bölgesi için doğru idi. Zeytundaki Ermeniler, vaktiyle Araplara, Bizanslılara ve başkalarına yaptıkları gibi Osmanlılara da homurdana homurdana boyun eğiyor, vergi ödüyor ama kendi kendilerini yönetiyorlardı. 19. yüzyıl boyunca, Zeytun'lular ile Osmanlılar arasında vergi yükümlülüğüne ilişkin gerginlik, ciddî boyutlarda kaldı. Başgösteren silâhlı çatışmalarda Osmanlılar, tarhedilmiş vergileri, haraç parasını almayı ancak kısmen başardılar [67], Kürtlerin ve Ermenilerin yarı özerkliğine Osmanlının gösterdiği hoşgörü, Osmanlı devletinin güçsüzlüğünün belirtilerinden biriydi. Kuzeyde ve batıda ölüm kalım 67] Ayaklanmalar hakkında bkz. Hasan Arfa, The Kurds: An Historical and Political Study, London, 1966, s. 23-25 ve Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, s. 45-62. Yazık ki, Kürtlerin tarihi yeterince belirlenmiş değildir. Arfa 'nın kısa kitabı çoğu kez gülünçlüğe kaçıyor ve olaylar hakkında birçok yanlış içeriyor; Safrastian'm kitabı ise pek belirgin biçimde Türk düşmanı eğilimindedir. Örneğin, Safrastian, sivil halka karşı Kürtlerin giriştiği baskınları önlediler diye Osmanlıları kınıyor. Onun kanısınca, Kürt eylemlerine bu yolda karışılması, Türk egemenliğinin haksız biçimde vurgulanması imiş. 46 savaşlarıyla uğraşmakta olan Osmanlılar, doğuda göresel bir durgunlukla yetinmek zorunda kalmışlardı. Osmanlının doğu illerindeki yönetim düzeninin kusurları, özellikle savaş zamanlarında ortaya çıkıyordu. Barış dönemlerinde, Osmanlının yerleşik askeri birliği ve jandarması, ülke içi

dirlik düzene yakın bir durumun varlığını güvencede tutmaya yetiyordu. Bu birlikler, yörede sözünü geçirebiliyordu; çünkü onların arkasında, gereğinde kendini gösterecek olan, Osmanlı ordusu vardı. Savaş döneminde ise durum kökten değişiyordu. Osmanlının doğu illerinde kolluk görevi yapan jandarmalar, Ruslarla çarpışan Osmanlı ordusunun ana yapısında çok önemli bir öge oluşturmak üzere, bulundukları yerlerden çekiliyorlardı. Böylece, bölgenin bir günden diğerine oynak olabilen güvenliği tehlikeye düşüyordu. Üstelik, bu durumda, gereğinde kendini gösterecek bir ordunun varlığından doğan caydırıcılık da söz konusu olmuyordu [çünkü gerek Kürt aşiret Beyleri, gerek Ermeniler, ordunun cephede olduğunu ve gelebileceğini biliyorlardı]. Ortaya çıkan bu güç boşluğunu, önce Kürt aşiretleri, daha sonra da Ermeni ayaklanmacılar doldurdu. Kürt aşiretleri, yörede egemenlik kurmak için, bir başarı olasılığı gördükleri her dönemde, Osmanlıyla çekişmeye girmişlerdir. Osmanlı ordusuyla 1834, 1836, 1847 ve 1879'da büyük çapta savaşlarda çatıştılar ve 19. yüzyıl boyunca da küçük çaplı çatışmalara girdiler. Amaçları, bir devlet kurmak değil, sâdece merkezî hükümetin otoritesinden kurtulmaktı. Zaman zaman, Kürt boylarının kendi aralarındaki düşmanlıklar sayesinde Osmanlılar, böl ve yönet politikası çerçevesinde, kendi egemenliklerini [yöredeki tüm aşiretlere] dayatabildiler. Kırım Savaşı sırasında Musul Kürtleri, Osmanlı birliklerinin cephede olmaları ve bir müdahalede bulunmalarının olanaksızlığı nedeniyle, düpedüz hükümete karşı ayaklandılar [68] ve daha sonraki Osmanlı-Rus savaşlarında da Kürtlerin tutumu, olsa olsa, kaypak idi. Gerçi bazıları Osmanlının yanında savaştı ama, bunlardan pek sınırlı ölçüde askerî yarar sağlandı [69]. Ötekiler ise, savaş dönemlerinde, hiç "yerlerinden kımıldamadılar". Hatta kimi, fırsat bulunca, Osmanlı birliklerine saldırıp onları soydular. Bu dönem boyunca, Kürt aşiretleri, tüm topluluk olarak, kendi bağlılıklarının devlete değil, hatta din kardeşleri müslümanlara bile değil, kendi aşiretlerine yönelmiş bulunduğunu gösterdiler. 68] Lynch (c. II, s. 421), 1829 ve 1854 savaşlarında Kürtlerin "bir büyük devleti ötekine karşı kullandığını" belirtmektedir. 69] Charles Williams, çoğu kez olduğu gibi, [Doğu] Bayazıt'ın Osmanlı birliklerince geri alınması sırasında geçen olaylar konusunda da saçma sapan yanlışlara düşmüştür. (Olan bitenin gerçek hikâyesi için bkz. Caucasian Battlefields, s. 148 ve F.O. 65-978, No. 121, Ricketts'den Derby'ye yazı, Tiflis 2 Ekim 1877). Ancak, Kürtlerin ve Çerkeslerin durumu hakkında yaptığı tahlil, kayda değer. Onun anlatımına göre, Osmanlı ordusundaki Çerkesler- İle Kürtler asker disiplinine uymayan karışıklık çıkarıcı tutumlarda idiler, ama ordu onlardan vazgeçemezdi, çünkü ordunun elinde onlardan başka atlı asker yoktu. (Ahmet Muhtar Paşanın kurmay kurulu içinde yer alan özel muhabirlerden biri olan) Charles Williams'm, The Armenian Campaign adlı, Londrada 1878'de basılmış yapıtında s. 129-130'a bkz. 47 1877-78 Rus-Türk savaşı Doğu Anadoludan bir sel baskını gibi geldi geçti. Gerek müslümanlar gerek hristiyanlar üzerinde etkisi büyük oldu. Ermenilerin, hristiyan egemenliği altında, hatta olabilirse Ermeni özerkliğinde yaşama hevesi arttı. Ermenilerin kendi anayurtları saydıkları yörelerden Kars-Ardahan bölgesi Osmanlının elinden [Ruslarca] alınmıştı ve Ermenistanın [Roma ve Bizans çağlarında Armenia/Ermenistan diye anılan yörelerin] geri kalan bölümlerinin de çok geçmeden Rusların eline geçeceğini ummak için yeterli nedenler vardı. Diğer yandan, Osmanlı hükümetinin doğu illeri üzerindeki etkinliği de bozulmaktaydı. Bu, doğudaki güç dengelerini yıkan savaşın doğrudan doğruya ortaya koyduğu bir sonuç olmuştu. Yoksullaşmış olan ve gelir getiren birçok Avrupa ilini yitirmiş bulunan Osmanlı hükümeti, doğuda güvenliğin sağlanması için gerekli giderleri karşılayacak para bulamıyordu. Olağan durumda yörede güvenliği kolayca sağlayabilecek olan askerlerin, jandarmaların birçoğu, savaşta ölmüşlerdi. Aşağıda aktaracağımız, bir Amerikan misyonerinin ve Bitlis kentinde gerek savaştan önce, gerek savaştan sonra görev yapmış bir İngiliz konsolosunun anlattıkları, durumu betimliyor. Her iki dönemde Osmanlı devletinin temsilcileri, halklarını korumak istediler ve bu amaçla ellerinden geleni yaptılar. Savaştan önce, amaçlarına eriştiler; savaştan sonra, başarısız kaldılar: (1876 yılında [Ağustos ayında], savaştan önce, Bitliste) Bu ayın başında, hristiyanları kıyımdan geçirmek üzere bir komplo

olgunlaştırılmakta idi. ...komploculardan bazısı, yörenin Şeyh'ine başvurup onun onayını ve desteğini istediler. Bu kişi ise, tasarlanana karşı çıktı ve eğer [komplocular] tasarladıklarını gerçekleştirmeye kalkışacak olurlarsa kendi evini .yakacağını, kentten çıkıp gideceğini söylemekle, öfkesini belli etti! Bunun çok önemi vardı, çünkü söz konusu kişiye müslümanlar pek saygı gösteriyorlardı. Sonra, komplo tasarımı, seçkin Türklerden bir diğerine, Ali Ağa'ya açıklandı; o da tasarıma kararlı biçimde karşı olduğunu açıklayarak, eğer eyleme geçecek olurlarsa kendi bağımlısı kişilerden 500'ünü evine çağırıp hepsini tüfekle silâhlandıracağını ve komploculara, haydi buyurun bunlarla ölümüne silâhlı çatışmaya girin diyeceğini söyledi. Bunun üzerine komplocular, tasarımlarını müftüye açtılar; o da, daha önce andığım iki kişinin gösterdiği kadar kararlı bir karşı çıkma tepkisi gösterdi. Sonunda, olan biten, Ermeni toplumunun eski Azkabad'i [*] Avedis Efendinin kulağına gitti; o da, yanına kentin mal müdürünü alıp, durumu kaymakama anlattı ve eğer böyle bir kıyımdan geçirmenin gerçekleşmesine izin verilirse bunun ne gibi sonuçlar yaratacağı hakkında kaymakamın dikkatini çekti. Kaymakam onlara, endişeye düşmek için hiçbir neden olmadığı güvencesini verdi; böyle bir komplonun gerçekleşmesine kalkışılmaması için gerekli olanı yapacaktı. Bu bilgiyi bana aktaran, Meclis'in protestan üyesi Yohannes Ağanın söylediğine göre kaymakam her gece, kenti talancılara ve katillere karşı korumak için yanında silâhlı koruyucularıyla sokaklarda kol gezmektedir [70]. [1879 yılında, savaştan hemen sonra, Bitliste] Müslüman olsun hristiyan olsun herkes, kaymakam Râşit Efendi hakkında iyi konuşuyordu ve onun, haklı olan neyse onu yapmak için, kargaşalığı bastırmak ve yan tutmadan adaletin gereğini yerine getirmek konusunda, her zaman özen gösterdiğini söylüyordu. Bu hayırlı işlerinde kendisine Meclis üyelerinden Ahmet Efendi de yardımcı oluyordu. Ne yazık ki, gücü pek az etkili olabilmekteydi. Yolcuların ve postanın güvenliğini sağlamak, vergi toplamak ve düzeni korumak için yararlanabileceği yalnız 40 zaptiyesi vardı. Sonuçta, Kürtler kentin içinde bile soygun suçları işliyorlar ve kaymakam, onları ne engelleyebiliyor, ne de cezalandırabiliyordu [71]. Osmanlı hükümeti için, iyi zamanlarda bile doğu ve güneydoğu Anadolu'da kolluk güvenliğini sağlamak zor olmuştur. Bu iyi zamanlarda, Osmanlılar, göçebe Kürtlerin tehdidi altında bulunan bölgelere düzenli ordu birlikleri ve jandarma yerleştirerek orada garnizon kurabiliyorlardı. Ne var ki, iç bunalım dönemlerinde ve daha da özellikle Rusya ile savaş zamanında Osmanlı ordu birlikleri oralardan çekiliyor ve sivil halk, şu ya da bu ölçüde, Kürtlerin baskınlarına ve soygunlarına mâruz kalıyordu. Osmanlı birlikleri 1877-78 savaşında çarpışmak üzere doğu illerinden çekildikçe, Osmanlı sivil hükümetinin doğudaki etkinliği yok olmağa başladı [72]. Daha önce gördüğümüz üzere, Bitlis gibi belli başlı kentlerde bile, Kürtler akıllarına eseni [*] Azk (soy, ulus) ve Bed (başkan, önder, yönetici) sözcüklerinden, Azk'a eklenmiş tamlama eklentisi -a ile: "Ulus önderi" yâni yerel toplumun önderi. 48 70] F.O. 195-1100, No. 46, Zohrab'dan Derby'ye yazı, Erzurum 8 Ağustos 1876, yazıya ek, "[Protestan papazı olduğu için Reverend, "Çok sayın" diye anılmış] Çok sayın George Knapp'tan Konsolos Zohrab'a gönderilmiş ve Bitlis 25 Temmuz 1876 tarihi atılmış bir mektuptan alıntı". 71] F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a yazı, Van, 19 Ağustos 1879. 72] Bu, bir ölçüde, savaşa girmiş her ülkede ortaya çıkar. Rus yönetiminde bulunan Kafkasyada dahi, o dönemde, her ne kadar Osmanlı imparatorluğundaki durumun ciddiyetine yaklaşılmamış ise de, işlenen suçlarda önemli artış görülmüştü. Bkz. F.O. 65-928, Ricketts'den Derby'ye yazı, Tiflis, 26 Ağustos 1877. 1877-78 savaşının öncesinde bile, bölgede tutulan askeri birlikler, doğu illerinin [iç güvenliğinin] gereğince korunabilmesi bakımından yeterli sayıda olmanın pek uzağındaydı- yapabilmekte idiler. Bitliste, 1877 yılında, Monkanlı aşireti Kürtleri düpedüz hapishaneyi basıp, kendilerinden olan ve bir Ermeni'yi öldürdüğü için yargılanmakta bulunan birini serbest bıraktılar. Bir de kenti talan edeceklerdi; ama başka bir Kürt aşireti atlanıp kent halkının yardımına koştu. Kurtarıcıların harekete geçmesi de, aşiretin elde ettiği ve kentteki tacirlere sattığı hayvansal ürünlerin pazarlanmasını sağlayacak tek çıkış yolu bu kent olduğu için idi [73]. Aşiret Kürtleri, silâhlı

ve yer değiştiren, dağlarda iyi gizlenen bir g niteliğinde idiler. Osmanlının bir ilinden, dolayısıyla bir yargı çevresinden diğerine, keza sınırın bir yanından etekine, İran içine, lar. Erzurumdaki, yalnız Ermeni nüfusun sorunlarını kendisine dert edinen İngiliz Konsolosu Zohrab, oradaki kötü durumdan sürekli yakınıyordu. Erzurumdaki Osmanlı valisiyle bir yazışmasında, açık sözlü bir yanıt aldı: [Ordu komutanı] Samih Paşa bana, drstce konuşarak, Bitlis'de konuşlandırılmak üzere birlikler ayıramıyacağını söyledi; çünkü, dediğine göre, Kürtlerin oluşturduğu tehlike karşısında bulunan her kenti korusun diye asker verecek olursa, sınırı savunmak için ya da müstahkem mevkilerde koruyucu birlik hizmetini görmek için elinde ordu diye birşey kalmıyacakmış. ... (F.O. 195-1140, No. 13, Zohrab'dan Layard'a, Erzurum, 3 Ocak 1877). Ayrıca bkz. F.O. 195-1187, No. 109, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 30 Temmuz 1878. 73] Kurtarıcı Kürtler, Bitlis'in kentlileri kendilerinin "müşterisi" olduğu için böyle davrandıklarını söylemişlerdi. F.O. 78-2623, No. 58, Zohrab'tan Derby'ye yazı, Erzurum, 12 Temmuz 1877, buna eklenmiş olarak "Bitlis'de Amerikan Misyoneri çok sayın G. Knapp'ın bir mektubundan alıntı". Buna benzer anlatımlar bakımından, çok sayın [protestan papazı] Knapp oldukça güvenilebilir bir kaynaktır, çünkü anlatımın içine hristiyanlar girmiyordu [onların lehine, aleyhine birşey söyleniyor değildi]. Ermenilerin sahneye çıktığı olaylarda ise, kendisinin peşin yargıları, aktardığı gözlemlerin tam gerçeği yansıtır sayılmasına engel olmaktadır. Ayrıca bkz. : F.O. 195-1211, No. 33, Trotter'ın (Van'dan aldığı, Yüzbaşı Clay'in mektubunu iletmekte olarak) Layard'a yazısı, Erzurum, 30 Ağustos 1879; F.O. 195-1140, Zohrab'tan Elliot'a yazı, Erzurum, 30 Ocak 1877; ayrıca, Van'daki, Bitlis'deki ve başka yerlerdeki Amerikan misyonelerinden savaş zamanlarında gelmiş raporları içeren, F.O. 195-1140'daki diğer belgelere de bkz. İlginçtir ki, Rus istils üzerine doğu illerinde kendini gösteren sorunlar için misyonelerinin kabullendiği zm, Rusların kazanmasının gerekli olduğudur! Misyoneler, Osmanlıların çabucak yenilgiye uğratılması umutlarını [bunu umup dilediklerini] aıkca belirtmişlerdir. (Acaba, protestan misyonelerinin kendi ülkelerinde etkinlik göstermesine izin vermek bakımından, Rusların geleneksel olarak ne kadar olumsuz tutum içinde bulunduklarından hiç haberleri var mı sorusu akla geliyor). layca geçiyorlardı [74]. Daha sonra, 1. Dünya Savaşını izleyen yıllarda, Kuzey Irakta rleşen İngilizler, uçakları ve diğer ağdaş askerî donanımları bulunduğu halde, onlar H Kürtleri düzene uyar hâle getirmenin hemen hemen olanaksız bulunduğunu gördüler [75]. Bütün Doğu Anadoludaki durum hakkında fikir verecek iyi bir örnek, 1877-78 avaşı sırasında ve sonrasında Midyat bölgesinin, savaştan hemen sonra İngiliz konsolosu Trotter tarafından anlatılmış bulunan hlidir. Onun söylediğine göre, savaştan önce, hükümet Kürt Beylerini denetim altında tutabiliyordu. Düzenli birliklerin uzakta, cephede bulunduğu savaş zamanında, düzene uyulmasını zorla sağlamanın olanağı kalmamıştı [76]. Gerçekten, Kürt aşiretlerinin ayaklanacağından korkulmakta idi. Bu durumun sonucu, Kürt aşiretleri arasında birbirine baskın verme, baskına karşılık olarak baskın yapma olaylarının başgsterip süreklilik kazanması ve bölgede genel bir düzen yokluğunun ortaya çıkması oldu. Midyat yöresi, birkaç silhl cepheye bölündü. Hristiyan köyleri dhil her köy, kendi kendini savunuyordu. Hiç kimse, köyünden fazlaca uzaklaşınca, güvenlikte sayılmıyordu. Gerek hristiyanlar gerek müslümanlar silhlanmışlardı ve hepsi kendi kendinin güvenliğini sağlamakta idiler. Trotter zellikle, "Mardin'in güneybatısında ovanın ortasına yayılan, yaklaşık 100 evlik" bir Ermeni köyü olan Tellerman'ı anıyor. Köy betimlenirken, "Arap, Kürt ve erkeş komşular arasında, iyi silhlanmış, kendini koruyabilmekte" olduğu belirtilmiştir [77]. Yerleşik Kürtlerin köyleri de tıpatıp böyleydi, yâni "iyi silhlanmış ve kendini koruyabilmekte" idiler; ayrıca, elbette ki, sürekli olarak çatışmaya hazır durumda bulunmaları, gerek müslümanlarla müslümanların, gerek müslümanlarla hristiyanların köyleri arasında çatışmaya yol açmaktaydı. Silhlanmalarının gerekçesi olarak bir köyün Kürt ağaları, "Bölgenin tümünde düzeni koruyucu kolluk gücü 4 kişiden oluşmaktadır ve kendilerinin [bu Kürtlerin] Halep iline yürüyerek gitmek 74] Kürtler, İran sınırında gerek bu yandan o yana gerek o yandan bu yana,

çapul baskınları için ve cezalandırılmaktan kaçmak için, sık sık geçiyorlardı. En azından bir olayda, Osmanlı jandarmaları onları sınır ötesine de "Daha bile azgın bazı Kürt aşiretlerine göz dağı vermek için" izlemişlerdi (F.O. 424-169, No. 2/1, Devey'den Lloyd'a yazı, Van, 6 Aralık 1890, [Bilâl Şimşir'in yayınladığı] British Documents II No. 383'de). 75] Yakın zamanda 1. Dünya Savaşında zafer kazanmış olan İngilizler, kendilerinin aldığı Irak manda [Milletler Cemiyeti'ne sözde vekâlet] yönetimine tâbi ülkenin bir parçası olmak üzere güneydoğu Anadolu'yu da ele geçirebilmek amacıyla o yörenin Kürtlere boyun eğdirmeğe kalkıştılar. Berbat bir başarısızlığa uğradılar. (Paul C. Helmreich, Paris'ten Sevres'e, Columbus, Ohio, 1974, s. 26, 27 ve 203-205). Osmanlıların ve daha sonra Türkiye Cumhuriyetinin bu yörede egemen kalmayı becermesi, yöre halkının, onlara karşı beklenebileceğinden daha büyük bir bağlılığı bulunduğunu gösterir. 76] F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'dan Malet'e yazı, Diyarbakir, 22 Mart 1879. 77] F.O. 195-1237, No. 22. Trotter'dan Malet'e yazı, Diyarbakir, 22 Mart 1879. [Tellerman yazımının doğrusu Arapça Tel Ermen, "Ermeni Sahrası/Çölü" olsa gerek]. 51 zorunda bulunduğu, ayrıca Araplarla, [diğer] Kürtlerle ve Çerkeslerle temas durumunda olduğu göz önünde tutulursa bunun nasıl gülünç ölçüde yetersiz bir sayı olduğu açıkça bellidir" demişlerdi [78]. İngiliz konsoloslarının tipik özelliği olan kendini beğenmişlik ve karşısındakini küçümseme havası ile, hiç kuşkusuz Osmanlı yüksek memurlarının olanlar bitenler hakkında hiçbir fikri olmadığını varsayarak, Trotter, durumu Diyarbakir Vilâyeti'nin [*] valisine bildirmek ve onun dikkatini çekmek istedi. Vali ise, sözünü sakınmadan ona, [yörede güvenliği sağlamak için] gönderebileceği hiç kimsenin bulunmadığını söyledi. Kendisinin emrindeki, zaten tam mevcuduyla varken de pek küçük olan birliğin yarısı, kendilerine değersiz kâğıt para ile aylık ödenince çekip gitmişti ve "gidenlerin yerini alacak kadar enayi hiç kimseyi bulamıyordu" [79]. Sorunun özü de bu idi. Kolluk güçlerine [zaptiyelere] ödeyecek para yoktu, askerlere ödeyecek para yoktu. Bütün doğu illerinde durum aynı idi [80]. Örneğin, Erzurum Vilâyetinde devletin kasasında o kadar az para vardı ki, vali, merkez garnizonu birliğindeki askerlere geleneksel bayram harçlığını verebilmek için Erzurumun zenginlerinden borç para almak zorunda kalmıştı. Askerlere verdiği harçlık da ancak her birinin bir aylığı tutarındaydı ve bu, ödenmemiş durumda bulunan dört yıllık aylıkların bir aylığına sayılmak üzere yapılan bir ödeme olmuştu [81]. Kendilerine ancak bu kadar ödeme yapılan askerlerin etkisiz olması [hiç işe yaramaması], ortada bunlardan pek azının kalmış bulunması, şaşırtıcı sayılmamalıydı. 78] F.O. 195-1237, No. 22. Trotter'dan Malet'e yazı, Diyarbakir, 22 Mart 1879. *] Belgelerde doğru olarak ilin ve kentin o zamanki adı hep Diyarbakir diye yazıldığı halde, yazar, burada kendi özgün metninde dalgınlığa düşüp, Türkçe olarak, Diyarbakır Vilâyeti adını kullanmış. Oysa, Diyarbakir adının Diyarbakır'a dönmesi Cumhuriyet dönemindedir. Bağışlayacağı umuduyla, çeviride metne o zamanki adı yazdım. 79] F.O. 195-1237, No. 22. Trotter'dan Malet'e yazı, Diyarbakir, 22 Mart 1879. Trotter, bir Avrupalı devlet temsilcisinin orada boy göstermesinin yaratabileceği hayırlı sonuçlar konusunda pek umutlu idi: "Diyarbakir'e bir İngiliz konsolosunun gelip yerleştiği haberi, yasa tanımaz aşiretleri sakın sakın yerinde durur hâle getirmek bakımından çok işe yaramıştır". Elbette öyle olmuştur. 80] Devletin malî durumu hakkında bilgi edinmek için bkz. Şevket Pamuk, Foreign Trade, Foreign Capital, and the Peripheralization of the Ottoman Empire, Doktora tezi, Berkeley'deki California Üniversitesi, 1978; Charles Hsawı, An Economic History of the Middle East and the North Africa, New York, 1982, Bölüm 1; Roger Owen, The Middle East in the World Economy, 1800-1914, London 1981; ayrıca, bunların her birinde verilmiş kaynakçalar. 81] F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a yazı, Erzurum, 16 Eylül 1879. Ayrıca bkz. F.O. 195-1237, No. 14, Trotter'dan Salisbury'ye yazı, Diyarbakir, 28 Aralık 1878. İngiliz Büyükelçisi Layard, pek yerinde olarak, "Rusyanın hâlâ tehdit edici tutumu" nedeniyle tüm devlet gelirlerinin savunma giderlerine harcanması süregittikçe Osmanlıların bu durum düzelecek diye umut beslemelerinin mümkün olamayacağını belirtmişti [82]. Ruslar Osmanlı'nın ülkelerini zaptettikçe, savaşlarda Osmanlıya büyük

zararlar verdikçe ve büyük bir ordunun hazır tutulmasını zorunlu kıldıkları sürece, [Osmanlı tarafından, ülke içindeki sorunları çözümlmek için] yapılabilecek şey pek azdı. Her ne kadar halkın bütün kesimleri çile çekmekte idiyse de, yapılan çapul baskınlarından çoğu, özel bir hissimla, Ermenileri hedef alıyordu. Örneğin, Osmanlılar, 1877-78 savaşıdan önce, Harput yakınlarındaki Çemişkezek'te sürekli olarak bir tabur konuşlandırmakta idiler. Savaş sırasında, bunu yapamadılar. Bunun sonucu olarak, Kürt aşiretleri yöreye girdi, köyleri ve özellikle de Ermeni köylerini talan etti [83]. Ancak, Kürt çapulcuların tek hedefinin Ermeni köyleri olduğunu sanmak yanlış olur; bunlar, kurbanlarını seçmekte öylesine ayrımcı değillerdi. Kürtlerin durumunu inceleyip soruşturmak göreviyle gönderilmiş olan, İngilizlerin bir konsolosluk görevlisi, şu raporu vermişti: 82] [Bilal Şimşir'in yayınladığı] British Documents II, No. 111'deki, Turkey No. 51 (1878), s. 12-16, No. 4, Layard'dan Salisbury'ye yazı, Therapia [Tarabya, İstanbul] 30 Ekim 1878. 1875 dolaylarında Osmanlı yıllık gider bütçesinin yalnız % 11.4'ü İçişleri Bakanlığı [o zamanki adı: Dâhiliye Nezareti] ödeneklerine ayrılmıştı. İllerdeki iç güvenlik ve yönetimden sorumlu olan, bu Bakanlıktır (Shaw, s. 155). 83] F.O. 78-2844, No. 29, Biliotti'den Derby'ye yazı, Trabzon, 25 Şubat 1878. Kürt saldırılarına ilişkin olarak Avrupalıların [yöredeki Avrupa devletleri görevlilerinin] gönderdiği raporlar okunduğunda, acaba Kürtlerin zarar verme eylemleri için Ermeniler özellikle mi kurban seçiliyordu, yoksa Avrupalılar sadece onların uğradığı zararı mı bildiriyordu sorusunu yanıtlamak çoğu kez güç olur. Örneğin, Konsolos Biliotti bir önceki raporunda "Ermeniler arasında ölesiye korku yayılmıştır" demekte ve çeşitli köylerde görülmüş bazı ölüm [öldürülme] olaylarını anmaktadır. Ancak, ölenlerin Ermeniler olduğunu açıkça belirtmiş değildir. Kürtler tarafından öldürülmüş olanlar arasında kimliği hakkında bilgi verilmek üzere sanki seçilmiş bulunan tek kişi, "Ermeni dostu bir müslüman" diye betimleniyor. Olasılıkla, işin gerçeği şöyleydi: yörede yerleşik bütün halk bu hallerden dolayı çile çekiyordu ve Ermenilerin çilesi diğerlerininkinden daha da beterd. Çapulcu Kürtlerin baş etkinliği adam soymak olduğuna ve Ermeniler de her yönden diğer toplumlara göre daha zengin olduğuna göre, onların daha çok zarar görmemesi, beklenebilecek şey değildi. Müslüman olmayanlara karşı duyulan nefret, olsa olsa, Ermenilerin özellikle hedef seçilmesinin ikincil derecede bir nedeni olabilir ve bu nedenin etkinliği çok daha az güçlü niteliktedir. Ermenilerle Kürtlerin ilişkileri konusunda bkz. Lynch, c.II, s. 431-433. 53 Duyduklarımın ve gördüklerimin tümünden şu sonuca vardım ki, Diyarbekirden Süleymaniye'ye kadar uzanan yörede bulunan, yaylalara yayılmış bütün Kürt aşiretleri, az ya da çok, zapt ü rapta gelmez kimliktedir. Bunlar sâdece vergi yükümlülüğünü hiç yerine getirmemekle ve askere gitme yükümlülüğünden kaçmakla kalmıyorlar, ama keyiflerinin istediği gibi talan yürütüp adam öldürüyorlar ve onların istediği bir şeyi kim yapmaz, vermez ise, hem canından hem de malından edileceği kesindir. Ancak, yolculuklarım boyunca gözüme çarpan pek çok örnekte, Kürtlerin çapulculuğundan hristiyanlar kadar müslümanların da zarar gördüğüne tanık olduğumu [bunun belirtilmesini de], anlatımda eksik bırakmamalıyım. Diyarbekir ile Muş arasındaki dağlarda yaşayan Ruşkutan [Rojqutan?], Şeyh Dodan, Sasun ve Muktu [Mutki?] aşiretleri, ne hristiyan ne de müslümanı esirgiyor; ben Diyarbekir Paşalığında iken, en azından üç müslüman Bey, mallan sebebine, bu eşkiya tarafından öldürüldü [84]. Bu noktaya gelince; her ne kadar Kürtlerin, yoksulu soymaktan ise zengin soymayı ve [kendini savunamayacak] güçsüzlere saldırmayı yeğledikleri pek açık ise de, müslümanları değil hristiyanları soymayı yeğlediklerini gösteren pek az belirti vardır. Ermeni toplumunun göresel olarak [müslümanlardan] daha varlıklı olması, Kürtlerin saldırı hedefi olarak niçin daha çok Ermenileri seçmiş göründüklerinin açıklamasını verebilir. Osmanlının ordusuyla jandarması doğu illerinde sırf Ermenileri Kürtlere karşı korumak için bulunuyor değildi. Onlar orada, herhangi bir [ülkedeki] diğer kolluk gücü gibi, yurtdaşları birbirine [hangi dinsel topluluktan olursa olsun, saldırıya uğrayan yurtdaşı, saldırgan yurtdaşa] karşı korumak için bulunuyorlardı. Aşiretlerden [aşiretlerin saldırılarından]

korunması gerekenler de yalnız Ermeniler değildi. Türk köylüler ve hatta diğer Kürtler, Kürt aşiretlerinin kurbanı olmaktaydılar [85]. 1880'lerden önce, Kürtler, Osmanlı imparatorluğunun iç düzeni konusunda Ermenilerin oluşturduğundan çok daha ciddi bir askerî tehdit oluşturmakta idiler. Örneğin, Kırım Savaşı sırasında, Kürt aşiret Beylerinden biri Ruslara karşı savaşmak üzere Musul vilâyetinden büyük bir silâhlı güç oluşturmaya gönüllü çıktı. Kendisine, ücret olarak adamlarına ödemesi ve onlara donanım sağlaması için 50 000 Kuruş verildi [*]. Ancak, topladığı 1500 adam, daha bir araya gelir gelmez ayaklandılar, Cizre'deki 84] Rassam'dan Layard'a yazı, Van, 15 Ekim 1877: [Bilâl Şimşir'in yayınladığı] British Documents I, No. 43'de. 85] Aşiretlerin müslümanlara ve Ermenilere karşı olağan eylemleri hakkında bilgi edinmek için bkz. [yine Bilâl Şimşir'in yayını] British Documents II, No. 9'daki, Turkey No. 23 (1880), No. 147, Clayton'dan Trotter'a yazı, Van, 25 Mayıs 1880. *] Bir yanlışlık olmalı; belki 50 000 lira denecekti. Çünkü 50 000 kuruş yalnız 500 lira eder ki, birazdan sözü edilecek 1500 adamı silahlandırmak ve onlara aylık ödemek için 500 altın liradan adam başına 1/3 altın lira gibi gülünç bir pay düşer. Osmanlı devlet memurlarına saldırdılar ve tüm yöreyi talan ettiler. Bunların ayaklanması ancak savaşın sona ermesinden sonra bastırılabilmiştir [86]. 1878 yılında, savaş süregiderken Dersim [Tunceli] Kürtleri de ayaklandılar [87]. 1879'da Kürt ayaklanmaları güneydoğu Anadolunun tümüne yayıldı ve son Rus savaşıyla güçsüzleşmiş imparatorluğa karşı en büyük tehlikelerden birini oluşturdu. Ayaklanmacılar, kendi aşiretlerinin mensuplarından başka hiç kimseye bağlılık göstermiyorlardı [diğer müslümanları da esirgemiyorlardı]. Âsilerin yakıp yıktığı köylerin çoğu, Sultana sâdık olan ya da rakip aşiretlere ait olan Kürt köyleriydi [88]. [Ayaklanmacı] Kürtler, 1879 yılında, açlıktan kırılan güneydoğu Anadoluya [Fırat üzerinden] yiyecek taşıyan salları bile bastılar ve o buğdayın gideceği sayısız Kürdün açlıktan perişan hâle düşmesine neden oldular [89]. Osmanlılar, sâdık Kürt aşiretlerinin desteği ile, ayaklanmacı Kürtleri askerî açıdan alt etmeyi her zaman eninde sonunda başarmışlardır [90]; oysa Ermeniler ayaklandığı zaman Avrupa kamu oyunun baskısı altında [yabancı devletlerce] onların bu başarısı çoğu kez görmezlikten gelinmiştir. Bu [görmezlikten gelen] Avrupalılar, her ne zaman Osmanlı, ayaklanmacı Ermenileri tutuklayıp hapsedse acı sözlerle bundan şikâyetle bulundukları halde [91], Osmanlının Kürt aşiretleriyle başa çıkmak için yeterince güç kullanmadığından yakınıp durmuşlardır. Eşkiyalık olaylarında ve toplumun [bir yanda müslümanlar diğer yanda hristiyanlar, özellikle Ermeniler olarak] bölünmesinde yalnız müslümanların etkin 86] F.O. 78-1017, No. 2, Holmes'dan Redcliffe'e yazı, Diyarbekir 7 Kasım 1854. 87] F.O. 195-1187, No. 168, Biliotti'den Layard'a yazı, Trabzon, 25 Ekim 1878. 1877-78 savaşı sırasındaki diğer Kürt ayaklanmaları konusunda bkz. F.O. 195-1237, No. 6, Trotter'dan Salisbury'ye yazı, Erzurum, 28 Kasım 1878. 88] F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a, Erzurum 19 Eylül 1879. 89] F.O. 78-3132, No. 7, Trotter'dan Salisbury'ye yazı, Diyarbekir 3 Mart 1879 ve No. 9, 17 Mart 1879. 90] Konsolosların raporları, Kürt âsilere karşı girişilen askerî harekâta ilişkin bilgilerle doludur. Osmanlılar 1879 ayaklanmalarını bastırmak için doğu illerinin her yanından [âsiler üzerine] tabur üzerine tabur gönderdiler. Hatta, âsi aşiretlere karşı savaşmak için, devlete sâdık Kürt aşiretleri bile kullanıldı. (Bkz. F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a yazı, Erzurum 2 Ekim 1879). 91] İngiliz diplomatlarının raporlarında, vatana ihanetten olayı mahkûm edilmiş Ermenilerin, özellikle de hüküm giymiş Ermeni piskoposlarının ve papaslarının hapse konmasına ilişkin olarak Avrupalılarca [Osmanlının başkentteki ve illerdeki yöneticilerine, baskı amacıyla] öne sürülmüş şikâyetlerin nice örneği bulunmaktadır. 55 olduğu sanısına düşmemelidir. 1879 yılında bir araştırma gezisine çıkan İngiliz konsolos Biliotti, müslümanlar üzerine Ermeni saldırılarının hiç görülmedik birşey olmadığını, raporunda bildirmişti [92]. Özellikle Zeytun Ermeni toplumu, çevreye yürüttüğü talan saldırılarıyla ünlü idi. Çerkesler Çerkeslerin Anadolu'da varlık göstermesi, pek belirgin biçimde, toplumu karıştırıcı oldu. Kürtler, Ermeniler ve Osmanlı hükümeti arasında bir modus vivendi [var olan duruma saygı göstermek] uzlaşmasına eni

konu varılmışlık hâli varken, şimdi, gelenekselleşmiş toplumsal ve ekonomik düzene özümlemesi hiç de kolay olmayacak yeni bir öge ortada belirmişti [93]. Osmanlının doğu illerine gelen Çerkesler, Ruslarla yapılan çatışmalarda pişmiş olan kendi uluslarının kalıntısıydı. Korkunç bir yoksulluk içinde idiler ve yaşayabilmek için talana girişmek zorunda kalmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Kendi ana yurtlarında sürdükleri olağan düzendeki yaşam üzerine saptanan bilgiler, onların, belli ilkelere uyan, belki [çağımızın uygar insanının yadırgayabi- leceği] kendi törelerine göre yaşıyor da olsalar sürgüne gitme sonrasında girişmek zorunda bırakıldıkları eylemler [yâni, çapulculuk] türünden işleri sürekli yapıyor olmayan bir halk olduklarını göstermiştir. Ne var ki, doğu Anadolu'da, geniş ölçüde, yaşam sürdürebilmek için zorda kalmışlığın etkisiyle, bazı Çerkeş sığınmacılar gerek müslüman gerek hristiyan köylerine saldırıp bunları talan ettiler. Kürtlerin bile Çerkeslerden çekinir oldukları bildirilmiştir [94]; [bu haller üzerine] çapulcu Çerkesleri silâhtan arındırmak için üzerlerine Osmanlı askeri gönderildiyse de bu girişimde pek başarı kazanılamadı [95]. Kuşkusuz, söylentilerin her zaman taşıdığı nitelik gereğince, Çerkeslerin gerçekte hak ettiklerine göre çok daha kötü bir nam kazanmış bulundukları da olasıdır; belki [İngilizlerin] konsolosluk yazışmalarında anılanlar sâdece belâ çıkarıcı üç beş kişiden ibaretti. Avrupalılar onların [Çerkeslerin] geçmişini göz önünde tutmaya ya da yoksullukları nedeniyle onlara acıma duymaya hiç eğilimli değillerdi. Kendilerine iyi araziler verilen Çerkesler, elbette ki, yerleşik düzene geçtiler ve onların adı sanı duyulmadı. Ne var ki, talancılığa girişenlerin nâmı, köylerde, [tüm Çerkeslerden] korku yaratmaya yetiyordu. Müslüman olsun hristiyan olsun hiç kimse kendi bölgesinde Çerkeş yerleşimi kurulmasını istemiyordu. Böyle bir yerleşimin kurulması tasarlandığında, hatta tasarlandığının söylentisi çıktığında, müslüman köylerinin eşrafı hemen yerel memurlara gidip, istemeyiz diyorlardı. Ermeniler ise, 92] F.O. 78-3137, Biliotti'den Salisbury'ye yazı, Tripoli [Tirebolu kasedediliyor olmalı], 1 Ekim 1880. 93] Bkz. F.O. 185-1237, No. 22. Trotter'dan Malet'e yazı, Diyarbekir, 22 Mart 1879. 94] F.O. 195-799, No. 1, Taylor'dan Lyons'a yazı, Erzurum, 3 Kasım 1865. 95] F.O. 195-799, Taylor'dan Lyons'a yazı, Erzurum, 25 Kasım 1865. istemezliklerini daha çok Avrupalı konsoloslara ya da yabancı devletleri Büyükelçiliklerine iletiyorlardı [96]. ** Pek kalabalık sayıda Çerkesin doğu Anadolu illerine aktarılması, kuşkusu bölgedeki geleneksel etnik dengeleri altüst etti. Hatta bazı bölgeler Çerkeş bölgesi old bunlarda nüfus içinde en ağırlıklı topluluk Çerkeslerdi [97]. Trabzondaki İngiliz konsolosluğu Biliotti, kendi yöresinde Kafkasyadan gelme müslüman göçmenleri yerleştirilmesi üzerine ortaya çıkan nüfus durumuyla ilgili sayıları hesaplamıştı^ Verdiği sayılar kaba tahmin olmanın pek ötesine gitmiyor ise de, göçmenler nedeniyf ortaya çıkan "nüfus ögeleri oransal değişimi" hakkında fikir verebiliyorlar. Tablo Biliotti'nin Çarşamba kazası için verdiği hesaplamaları aktarıyor: 96] F.O. 195-1237, No. 3, Trotter'dan Salisbury'ye yazı, Diyarbekir 17 Haziran 187S Ayrıca bkz. F.O. 222-1, Kitchener'dan VWilson'a yazı, Adapazarı 29 Ağustos 1879; F.(j 222-1, Layard'dan Kitchener'a yazı, Therapia [Tarabya, İstanbul] 23 Ağustos 1879; F.(j 195-1141, No. 59, Biliotti'den Layard'a yazı, Trabzon, 8 Ağustos 1877; F.O. 78-298 N*,' 26, VWilson'dan Layard'a yazı, Sivas, 7 Ekim 1879 ve F.O. 78-2987, Stewart'tan VWilson^ yazı, Konya 31 Temmuz 1879. Çerkeslerle ilgili sorunlar, birçok yapıtta, onların Osmanlı imparatorluğunu;, Ermenilere karşı bir önlem olmak üzere yerleştirildiği yolunda pek tuhaf bir bakış açısıyla^ ele alınıyor. Örneğin, A.O. Sarkissian 'in kanısınca, Çerkesler "özellikle Ermeni illerir,s doğru ilerlemeleri için özendirildiler" (A.O. Sarkissian, History of the Armenian Question 1885, Urbana, Illinois, 1938); oysa bu görüş, Çerkeslerin yerleşim modelleri incelenim, anlaşılır ki, saçmadır [Çerkeslerin, yüzde oranı yönünden pek azı, Osmanlı doğ, Anadolu'sunda Ermenilerin yaygın bulunduğu illere yerleştirilmiştir], 97] Örneğin bkz. F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına gönderilen yaz, Çarşamba [Samsun], 23 Ağustos 1880. Trabzon'da İngiliz konsolosluğu olan Biliotti, 1881,' yılında, konsolosluk olarak görev bölgesini oluşturan yörede geniş kapsamlı bir ge;, yapmak için,

herhalde savaş bitiminde bunu yapmanın mümkün olmasından hemen sonra, gemiye binmişti. Özellikle mslman sığınmacıların yerleştirildikleri köylerin durumu^ mcelelemeye ve hristiyan halkın Rusyaya göç etme niyetinde olup olmadığını öğrenmeye il{ duyuyordu. Her iki konu hakkında Londra'ya ayrıntılı raporlar iletmiştir. 98] F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışışleri Bakanına yazı, Samsun 31 Ağustos 1880.